

Leopold Buczkowski's war diaries: an anthropological reading*

Maciej Libich

ORCID: 0000-0002-8536-3315

*The article is part of the research project "Record of the Wartime Experience in the Diaries of Leopold Buczkowski (1905-1989), Anna Pogonowska (1922-2005) and Jerzy Kamil Weintraub (1916-1943)," funded by the Ministry of Science and Higher Education under the Diamond Grant programme (grant number: DI2018 012148).

A word of introduction

There are only a few writers as mysterious in the history of literature as Leopold Buczkowski (1905-1989), the author of *Czarny potok* [*The black brook*] (1954), *Dorycki krążganek* [*A Doric cloister*] (1957) or *Pierwsza świetność* [*Former glory*] (1966) – shocking, experimental novels about World War Two and Shoah. Despite the passage of time, his works never cease to surprise and continue to be relevant, which is proved by new generations of readers and researchers, attracted to them¹. Yet, it is hard to resist the impression that the meaning of Buczkowski's writing remains elusive: hardly anybody studies his considerable archives², which comprise barely legible notes and extensive correspondence. Little is being said about his non-literary artistic activity: paintings, drawings or sculpture³. Besides (or perhaps:

¹ Among the youngest generation of scholars studying the works and visual arts of Leopold Buczkowski it is worth mentioning, among others, Piotr Sadzik and Dawid Skrabek, quoted in the ensuing parts of this article, as well as Justyna Staroń, who studies Buczkowski's archives and visual arts. See: Justyna Staroń, „Przejawy uczuć w zapisie doświadczeń. Między kartami listów męża do żony” [„Expressions of emotions in the record of experiences. Between the pages of a husband's letters to his wife”], *Konteksty* 3 (2015): 7–16; Justyna Staroń, „Dialog sztuk. O twórczości artystycznej Leopolda Buczkowskiego” [„The dialogue of arts. On artistic works of Leopold Buczkowski”], in: (Dy)fuzje. Związki literatury i sztuki w Polsce po 1945 roku [(Dif)fusions. Links between literature and art in post-1945 Poland], ed. by Magdalena Lachman, Paweł Polit (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2019), 87–118.

² Leopold Buczkowski Archive is held in Adam Mickiewicz Museum of Literature in Warsaw, cat. no. 1617–1663. The catalogue numbers for diaries, notebooks and memoirs are 1641–1643. War diaries are catalogued under numbers 1641.1–1641.3.

³ Fortunately, this happens more and more often. A portent of change is the exhibition of Buczkowski's art works in the Museum of Art in Łódź (29.10.2021–13.02.2022). See: Leopold Buczkowski. Przebłyśki historii, przelotne obrazki [Leopold Buczkowski. Reflections of history, fleeting images], ed. by Agnieszka Karpowicz i Paweł Polit (Łódź: Muzeum Sztuki w Łodzi, 2021).

most crucially), the writer's biography remains something of a mystery, especially its war-time part, including the unsubstantiated participation in the September campaign, as well as his involvement in the resistance in the region of Podlasie, mentioned only in passing, participation in the Warsaw uprising, and his imprisonment and escape from a filtration camp Dulag 121 in Pruszków⁴. It is hard to overestimate the importance of Buczkowski's war notes from the period 1943-1945 (published in 2001 as *Dziennik wojenny* [War diary⁵]), because they prove to be not only a bridge connecting the pre-war, structurally organised *Wertepy* [Rough terrain] (1947) with the linguistically and narratively fractured *Czarny potok*⁶. This document can also shed more light on the writer's occupation-time biography. Hitherto, however, Buczkowski's notes have not provided any answers to scholars' numerous questions.

The main question concerns the authenticity of the manuscripts of three notebooks of Buczkowski's diary. In his introduction to *Dzienniki wojenne* Sławomir Buryła (the editor and one of the most important scholars of Buczkowski) claims that the manuscripts are not the 1940's originals but clean copies, which Buczkowski prepared in 1987. The evidence for this claim is supposedly revealed in the notes „I.87”, „II.87” and „III.87”, visible on the first pages of the notebooks. According to Buryła, these are “the dates on which the diary was being organized and rewritten”⁷. Less than a decade later the scholar revisited this claim, supporting it with an additional argument – lack of deletions, which are only to be expected in a text written on an ongoing basis⁸. At the same time, Buryła mentioned possible counterarguments, which might actually suggest that the manuscript is an original: illegible fragments, irregular handwriting, variable dating system⁹. The scholar, however, glosses over these reservations in his later essay devoted to Buczkowski's diaries, and reinforces his support for the clean copy claim: “How much of the notes that Buczkowski was writing on an ongoing basis went missing? Without access to the 1987 clean copy it is impossible to answer this question [...] Without the original version of the diary the only reference for the issue of materiality is the 1987 manuscript¹⁰.”

⁴ Buczkowski's proclivity for multiplying versions of his biography is evident. Hanna Kirchner said that the writer treats his life story like „a text which he can creatively use, imposing a kind of a poetic net upon trivial details [...]”. See: Hanna Kirchner, „Pan Leopold. Rysunek z pamięci” [„Mr. Leopold. A sketch from memory”], in: *Wspomnienia o Leopoldzie Buczkowskim* [Remembering Leopold Buczkowski], ed. by Jan Tomkowski (Ossa: Dom na Wsi, 2005), 75.

⁵ Leopold Buczkowski, *Dziennik wojenny* [War diary], introduction and afterword by Sławomir Buryła, edited by Sławomir Buryła, Radosław Sioma (Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2001).

⁶ Sławomir Buryła, „Między «Wertepami» a «Czarnym potokiem»: zagadnienia ewolucji prozy Leopolda Buczkowskiego” [„Between «Wertepy» and «Czarny potok»: issues in the evolution of Leopold Buczkowski's prose”], *Teksty Drugie* 2 (2001): 265–273.

⁷ Sławomir Buryła, Wstęp [Introduction], in: Leopold Buczkowski, *Dziennik wojenny*, 18.

⁸ Sławomir Buryła, „Edytorskie aspekty twórczości Leopolda Buczkowskiego. Rekonesans” [„Editorial aspects of Leopold Buczkowski's works. A reconnaissance”], *Pamiętnik Literacki* 2 (2008): 174.

⁹ Buryła, „Edytorskie aspekty twórczości Leopolda Buczkowskiego. Rekonesans”, 174–175.

¹⁰ Sławomir Buryła, „«Dziennik wojenny» Leopolda Buczkowskiego – wyzwanie dla (młodego) edytora” [„Leopold Buczkowski's «Dziennik wojenny» - a challenge for a (young) editor”], in: *Zapisywanie wojny. Dzienniki z lat 1939–1945* [Recording war. Diaries from 1939-1945], ed. by Maciej Libich, Piotr Sadzik (Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2022), 117–132. The text first appeared in English in 2019, see Sławomir Buryła, „«Dziennik wojenny» by Leopold Buczkowski. A challenge for a (young) editor”, *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Litteraria Polonica* 4 (2019): 183–200.

The issue of the diary's authenticity will likely never be resolved: what we know about that source is fragmentary and derived from the notes themselves. Therefore, the problem requires special care. I do not mean to say that I reject Buryła's claim. I do believe, however, that both the intermittent, chaotic form of the diary and numerous traces of re-readings (e.g., additions or examples of underlining) suggest a need to revisit the established knowledge, dating back to the beginning of this century. What is at stake here is more than the ability to access crucial information about Buczkowski's writing practices¹¹. The primary objective is to establish the status of the diary itself. Reproducing the notes might be related to the accompanying process of editing the diary, i.e., abridging, correcting, and censoring the text¹². Thus rewritten diary is no longer a diary (at least not in the anthropological meaning of the word) but it takes on the function of an edited literary work, which means one needs to raise the issue of appropriate methodological approach to studying it¹³. Therefore, I would like to describe the materiality of the notebooks – a first attempt of this kind in the history of studying the diary – and then attempt to answer the question whether Buczkowski's diaries are an authentic record of the war experience or maybe a text of an uncertain genre-genetic relationship, written by the author many years after the war.

The manuscripts of war diaries

What I mean by Leopold Buczkowski's war diaries are the three notebooks mentioned above, which were the basis for the publication of *Dziennik wojenny*. They cover nearly the entire diaristic legacy of the writer, which also includes a handful of scattered notes, mostly from the second half of the 1940s and from the 1950s: musings on the history of art, calendar entries, simple bills and accounts. The Warsaw collection also contains (typescript copies of) loose sheets with quasi-diary entries, which in many respects are similar to Buczkowski's prose from mid-20th c. - most likely materials, which were provisionally edited, possibly with a view to being published in the future¹⁴. Judging from these documents, one can conclude that the author of *Czarny potok* was not in the habit of making notes daily, and the practice of diary writing was his reaction to the dismantling of the pre-war world and the shaping of a new socio-political reality.

Buczkowski's diaries differ from war-time notes of the majority of Polish writers, not only because they use crude, vulgar language to document the savagery and brutal atrocities committed

¹¹Zob. Paweł Rodak, „Wojna i zapis (o dziennikach wojennych)” [„War and record (on war diaries)”], *Teksty Drugie* 6 (2005): 39.

¹²This is a common practice amongst diarists. Preparing his intimate records for print, they corrected and edited them – quite significantly – to name but Leopold Tyrmand or Andrzej Bobkowski. See: Łukasz Mikołajewski, „Pamięć fabularyzowana. Powojenne poprawki w «Szkicach piórkem» Andrzeja Bobkowskiego” [„A fictionalised memory. Postwar corrections in Andrzej Bobkowski's «Szkice piórkem» [Sketches in quill],” in: *Buntownik – cyklista – kosmopolak. O Andrzeju Bobkowskim i jego twórczości* [Rebel – biker – cosmo-Pole. On Andrzej Bobkowski and his works], ed. by Jarosław Klejnocki, Andrzej Stanisław Kowalczyk (Warszawa: Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza, Więź, 2011).

¹³Paweł Rodak, *Między zapisem a literaturą. Dziennik polskiego pisarza w XX wieku* [Between record and literature. A diary of a Polish writer in the 20th c.] (Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2011), 11–12.

¹⁴See Piotr Sadzik, „– – – – Traumatografie Leopolda Buczkowskiego” [„– – – – Leopold Buczkowski's Traumatographies], *Rana. Literatura – Doświadczenie – Tożsamość* 1 (2020): 74–75.

46

Zjawił się Kozłowski, wznowił się jurek; doła moi
 Kozania, pierwszy Kozłowski, który przyszedł - stawał
 wciąż o Chyżowie. Książki ciekawej! Powstał się
 cierny, Polak i obcego to wotus.
 Miał już pierwszą wnuczkę Jona Półtoraka, parę
 kociąt mickiego; ten wnuczek to, polak, ten. ci
 jurek i walczy. Był straszny waga - Niemiec, ptaka
 i ugrana na świecie; waga to „laudygonesu
 • ^{inżynierem} mickiego między Guelu” -
A noc olbrzymia - najciemniejsza z ostatnich, wchodzi
wiatr wina robotniczymi deneru, dnie i pnie
w dnie i sokoł, Daleki huk armat.
 Rozbudowa w uwalni tego nopolitab Sini
 Złanego: wyprawdanie go w męż zechoty,
 próbuje uciec im w kwaci ukd. - albo cy to
 most lubrican jurek wójnie olbrzymi rycie-
 tony bratny, cy nie lepiej & jurek im budany
 o pioletach waloku stonice, lub trapedzi
 spuszczanej goty biki.

Card from the first notebook of Leopold Buczkowski's diaries ("Grząski sad"), November 22, 1943. Source: Adam Mickiewicz Museum of Literature, Warsaw.

on Poles and Jews. Their heterogenic form also requires addressing. To begin with, Buczkowski only took notes on odd pages of his notebooks, leaving the even ones blank (a few of them contain isolated, hardly legible words, mysterious drawings and doodles or graphic symbols, like “X” or “XO”). In Boczkowski’s archive one can find literary materials arranged (or perhaps composed) in the same manner, e.g., a folder with a typescript entitled *Rafał Bajc* (cat. no. 1643), as well as his letters to family and friends, sometimes written on odd pages of an A4 sheet, folded in half¹⁵. Moreover, Buczkowski used a peculiar system of punctuation. The symbols he used are #, =, ≠, +, −, and their variations, impossible to represent in a word-processed document. The 2001 edition of *Dziennik wojenny* did not include Buczkowski’s original punctuation because the editors decided to regularize and simplify it, in order so as not to complicate further an already complex reading. Years later this decision was re-evaluated as a wrong one¹⁶. This reconsideration was influenced by, among others, Dawid Skrabek’s Ph.D. dissertation, in which the author pointed to the importance of the traumatic texture of Buczkowski’s notes¹⁷. Less than a decade later Piotr Sadzik followed in the steps of Skrabek, and analysed the interrupted punctuation in Buczkowski’s writings¹⁸. Finally, Buczkowski – as I will try to demonstrate – repeatedly returned to his diaries: he underlined some fragments, added words and short sentences, introduced small changes. From this point of view, it is impossible to treat the diary only as a textual witness of the war; rather, it is a visually varied, experimental work of art to which the author of *Czarny potok* would come back throughout his entire life – not only in search of inspiration.

Let us now turn to a detailed description of the diaries. The first notebook is 179 pages long. Out of these Buczkowski only fills 82, but since he was only writing on every other page, the notebook is almost entirely completed. This ruled notebook has no label markings; it is well-preserved, its pages are not crumbled or torn; none of them is missing. The cover is in a slightly less good condition: it is crumbled and creased, with a small bright stain a few centimeters in diameter in the middle. Besides that, in the bottom corner of the notebook there is an ink blot. The notebook bears clear signs of use; most likely it would have been moved from one place to another, as indicated by its ragged, worn-down edges. Still, Buczkowski undoubtedly took good care of the notebook and its contents: we will not find dirt or stains which could make the reading hard or impossible; we will find no traces of food or drink or bodily fluids inside. The notebook includes notes covering the period between October 7th, 1943, and March 8th, 1944. The diarist gave them the enigmatic title of *Grząski sad* [*A muddy orchard*]. The title returns in Buczkowski’s diaries and notes as a concept for some kind of artistic project (perhaps a screenplay), which never came to fruition.

The first page contains the above-mentioned notation “I.87”, written in blue ballpoint pen. The title “Grząski sad”, underlined with two parallel lines, appears on the second page. These words and all the remaining ones in this notebook were written in black ink. On the third

¹⁵One must remember that Buczkowski was not alone in this practice. It is worth recalling, e.g., Miron Białoszewski’s manuscripts.

¹⁶Buryła, „«Dziennik wojenny» Leopolda Buczkowskiego – wyzwanie dla (młodego) edytora”, 126–128.

¹⁷Dawid Skrabek, *Traumatyczna tkanka sztuki* [The traumatic tissue of art.] Unpublished M.A. dissertation, under the supervision of prof. Anna Burzyńska, Kraków 2011. A copy of the dissertation can be found in the library of the Faculty of Polish Philology of the Jagiellonian University.

¹⁸Sadzik, 69–88.

68

prawy tyżni w simezei, Non licet!

13. XII. Wtożni tyżni, gaudieci - to ci fajny
 dzieci, to znoue tam jony konferencji
 ołbywa kurua ~~z~~ ^{do} Kolt- i bandyty, co to ^{lieta}
 ludri obłone, tworowanie prelia w ranug
 pje rdirigent Korabimiu nurygnouego. To się
 naryua planoue rzyminouanie wroga albo
 nejna materiatoua. A tu pwehouali znoue
 Beruukięgo, jęgo to rounhouali w Kholmopolu,
 teri na golana. Orkiestra rai uania siopena,
 tylene oludni: bum, bum - i liiii rororaja!
 Siopena rounala ni, cunpnyua u biškana munista
 ni nomnyzi w grobie - nu! ni kolni minniec
 glut ei w tuan! - SS mau - gras rthleu i rth
 rthrela nad grobem Beruukięgo 5 rany rzygnoua,
 robi to tak me rpolnionie, i Kujolru rztoua
 rthouyta ku rztouci, jędy go ktos dyrubouym
 rdrilit ler rtkamicy. A rona Beruukięgo
 znacy ni wtożna tak rthoumli jone Krolik

Card from the first notebook of Leopold Buczkowski's diaries ("Grzański sad"), December 13, 1943. Source: Adam Mickiewicz Museum of Literature, Warsaw.

page Buczkowski's diaristic notes begin. As remarked by Buryła, the lack of any corrections, erasures or even spelling errors, typical of writing on an ongoing basis, is quite peculiar. Instead, underlining is a recurrent feature: it sometimes concerns single lexical items (perhaps when Buczkowski wants to signal an important fragment of the text), sometimes – a few final words in a line or the entire line, when the diarist wants to separate two paragraphs from one another. Besides this, one can encounter numerous underscorings in pencil, not in Buczkowski's hand. These were introduced by the editors of his diary, who used this method to highlight illegible words (some of them remain undeciphered until today; in *Dziennik wojenny* they are indicated by square brackets). Editorial interventions are also the likeliest explanation for blue ballpen underscorings on pages 22, 23 and 24 (more about this will be said in what follows). The red vertical line, extending over half of page 22, is of unknown origin. Red crayon was also used to underscore a three-lines' long sentence on page 46: "And tonight – the darkest of the dark nights, the eastern wind is blowing frozen rain, whistling in wires and in pines. A distant thunder of cannons".

On page 31v two words were written and underscored in pencil: "Szapiro" and, right underneath it, "Durmianka". Most likely they are surnames, but they do not appear in *Wertepy* or in *Czarny Potok*, nor do they recur in other parts of the diary, so it is hard to say why Buczkowski wrote them down¹⁹. The same question relates to other surnames: "Szonort" on page 59v and "Riess" on page 60v (underneath there is the addendum "on the porch", at the top a mysterious doodle, which looks like two curly brackets, i.e., „{}"). The meaning of three words on page 81v are clear enough: „Dudyń”, „Sałaśka” and „Werchobusy” are names of villages from the Brody region. In the top margin of page 32 Buczkowski drew five big "X" symbols. He also drew one such symbol in the bottom margin of page 35, two more symbols on page 45v, one on page 47v, three in the top margin of page 48, three more on page 49, whereas at the top of page 80 one can see the symbols "X O !". One might venture a claim that this is how the diarist highlighted the most important parts of the text while re-reading his diary. On page 66 the sentence "I'm chopping wood with Zygmunt in the forest" is highlighted by means of thick boxes in pencil on either side of the sentence. This is the only time Buczkowski mentions his youngest brother Zygmunt, who was murdered in the massacre perpetrated by the Ukrainian Insurgent Army (UPA) in Podkamień. The highlighting must have been added later, because a different writing instrument was used for it. This point becomes more meaningful when considering Buczkowski's entry for August 1944: "Last night again I had a dream about [...] Zygmunt. The Podkamieniec crime overshadows everything".

It is worth considering page 58, which includes as many as two corrections. In the sentence "The fine ones are dying and the ever-shittier shits come center stage and fill up the s.-c. «goblet of life» = by rejecting, putting into graves with the best of hearts, goblets of life = one would need to produce something like Tuwim – a «sensitive antenna of human stupidity»", the diarist crossed out the word "Tuwim" and right next to it wrote "Winawer"; a bit lower down the page he corrected the word "mieniany". Another correction – probably the most interesting one – is on page 68. On that page one reads: "It is December the 13th, what a great

¹⁹ „Durmianka" is also the name of a Ukrainian village; but this place is in the Chernihiv district, more than 500 km away from Podkamień, where Buczkowski was born.

day, because there's another conference or something between the fucking-poor-colt [Pol. *kurwa-bieda-kolt*] – with the bandit, who's training people right into the fartage of a machine gun". Buczkowski is making a reference to the Cairo conference, which took place on December 3rd-7th, 1943. It was a meeting between Franklin Delano Roosevelt and Winston Churchill, who were discussing, among other issues, a possible cooperation with China against Japan. "Fucking-poor-colt" is, of course, Roosevelt, but in the original version Buczkowski wrote "fucking-Jew-colt" [Pol. *kurwa-żyd-kolt*]. The word *żyd* 'Jew' is almost entirely blurred but the following elements are clearly visible: the initial letter "ż", the bottom half of one of three letters, which can only be "y", "g" or "j" (it has to be a vowel in this context) and the top part of the third letter, which can only be a "d" because it ends (rather than begins, as with "b", "h", "k" "l", "t") with a vertical line.

One more typographic feature is noticeable in the first notebook i.e., the changing style of handwriting. Quite regular until page 70, the handwriting unexpectedly changes and Buczkowski begins to write small, narrow letters. He returns to the original letter size on page 74, which marks the beginning of a longer, undated note, probably from December 31st, 1943 or January 1st, 1944 (it concerns the New Year). Another entry is from February 18th, 1944 and the next one – from February 19th; the handwriting of both is similar to the entries on pages 3-70. In his final note – from March 8th 1944, the handwriting changes again.

Finally, one also needs to mention changes in the manner of dating. An example of this are the dots that the writer uses in his dating system in order to separate the day from the month, sometimes the month from the year. Sometimes he purposefully skips the year or forgets about it, then returns to marking it, only to abandon this practice again; the notation lacks consistency in this case also.

Let us now turn to the second notebook. This one is checked, with no label markings. It consists of 149 pages, but the notes fill only 50 of them. The entries cover the period between August 1st and September 19th, 1944. This one is in a much worse shape than the first notebook. Its pages are crumbled, creased, and yellowed, some of them have large stains of transparent substance, probably water. The notebook is frayed and it is falling apart; the four metal staples are rusted, colouring the pages brown. This means that the second notebook was in all likelihood exposed to humidity. The notes themselves seem to confirm this: during the Warsaw uprising Buczkowski was hiding in the basements of Żoliborz, which were often flooded. "There is water in the basement, almost up to the knees. The little one caught a cold yesterday" [August 1944, no specific day date]. This notebook was probably moved around more often than the previous one. Its cover seems to sustain this possibility: very frayed at the front, with numerous stain marks (both bright and darker, smaller and bigger), it has visible scratching marks at the back. In the middle of the first page of the cover there is a stained, worn sticker, on which Buczkowski wrote in black ballpoint pen: "POWSTANIE NA ŻOLIBORZU" ['THE ŻOLIBORZ UPRISING']. Between the words "powstanie" ('uprising') and "na" [lit. "on"; the preposition used in the phrase 'na Żoliborzu'] he wrote in pencil (probably earlier): "Bucz 44".

On the first page there is a note "II.87", written in blue ballpen. The same pen was used to indicate – like in the previous notebook – three words on pages 4 and 5: "raining", "rapid-fire"

and “etc.”. These words are not particularly important for the meaning of the text, and it is hard to assume that Buczkowski saw something particularly interesting in them, but at the same time their purpose is difficult to interpret, so it is probable that the markings in ballpen were made by one of the diary’s editors. The likeliest candidate is Bogusław Żurawski, who was preparing for publication the first two parts of the diary in the 1990’s²⁰. One can also see numerous symbols written in pencil, which – with a degree of probability – can be ascribed to Buczkowski (e.g., a thick vertical uneven line running through half of page 23). On page 24 the first sentence of a new paragraph is highlighted by means of slanted lines; similar symbols appear on pages 25, 26, 27, 38, 52.

Buczkowski’s notation is not consistent here either: both in terms of the manner of handwriting, its slant, writing tools and the dating system used. Notes on pages 3-10 were made in black ink. The final three lines of page 10 were written in pencil, which remained in use until the end of page 13. On page 14 he reached for a black-ink pen again but having written less than a whole paragraph he switched back to blue ink; the notes then assume dark-blue colour, turning purple a few lines below. Starting with page 17 Buczkowski wrote in black ink again, but on page 18 the colour returned to blue. In the middle of page 27 Buczkowski picked up a pencil again, and used it till the very end of the notebook (although not without exceptions). On page 27 he corrected the ending of one of the paragraphs - first using a pencil to cross out repeatedly a sentence written in blue ink, then overwriting it with another one, this time in black ink. It is very hard to decipher the original words: “«The dawn [Pol. *zorza*] of freedom is flashing» - just think about it, listen, flashing (there is flashing, but of grenades and bombs, incessant, unstoppable for over a month now) = and now the dawn [orig. *żorża*] (shoepolish *żorża*) we can see the dawn [orig. *żorża*], it is a five-pointed one, from the direction of Lublin, it celebrates its [three illegible words]”. The new version is less problematic: The dawn [Pol. *zorza*] of freedom is flashing» - just think about it, listen, flashing (there is flashing, but of grenades and bombs, incessant, unstoppable for over a month now) = and now the dawn [orig. *żorża*, i.e. the shoepolish by the name of *Żorża*] we can see the dawn [orig. *żorża*], it burns the city, it burns us, it burns the girls, it burns the chickens and it doesn’t mean anything, this dawn [orig. *zorza*] – Bolek is smiling”. Right next to it Buczkowski drew a pictogram representing the sun, which he added on the blank page next to it: “Sugar on the tongue, Satan in the throat →”, and underneath: “A brawl at the parachute: who has the right to steal it?”. He also used black ink to write one of the sentences finishing the uprising-time diary: “We will avenge Pawiak!” (II, p. 60)²¹, a list of twenty-one streets of Żoliborz (p. 59v), as well as a nugget of (an unfinished and unpublished) article *Na tropach sztuki* [Tracking art] (II, pp. 61–61v) and a piece of short prose, whose fragments were later incorporated into *Czarny potok* (II, pp. 68–73).

One also needs to mention the dating system. This time Buczkowski begins with Arabic numerals: „1.8.” (II, p. 3). The date „2.8” is written immediately after the unfinished final sen-

²⁰Leopold Buczkowski, „Powstanie na Żoliborzu”, edited by Bogusław Żurawski, Regiony 3-4 (1992) and Leopold Buczkowski, „Grząski sad”, „Powstanie na Żoliborzu”, edited by Zbigniew Taranienko, Bogusław Żurawski, Ex Libris 57 (1994).

²¹Unless stated otherwise, in the brackets I list the number of the diary’s notebook, then page number, following the Museum of Literature’s foliation.

5

i w twierdzy Lubkiewicz.

Chłopcy: dobre żarniki i zaprawy -
 i dymcała jasi i opłomni czeremo-hia tyś,
 gnię wyjmione - co tam obnięty - podług
 do pustki wólki. Tędy, kto umie, rytko -
 sanitacyjne dymiący samy - do tyłu Sióstr.
 Potrawienie / sprawni ja one nie wygoty /; ho
 w wost. dniu 7: 2.8. Niemcy woli szły
 Ten szpital - wstka mi boli tyś samy wiekto.
 do jiwia - co tam się stało i wielu wolem?
 czy wyprzedzili upłta, jak na Włosty?
 Rygnom wianie, to obwinie tyś ów. u ty.
 długi sprawa wódrnie 40 em. tyś na
 Stare Miasto (chol.) Niem kopitno jost. uol
 Ammy Kalmowicie sąg drienie - bombarduje
 ten wost, jiany nalej! - łbe Klaryj!
 Dziś musza katedra w. Jana i inne karcioły!
 Now licet! Awe! tyś ter drienie tyś wódr;
 i onnet ari gtoza puchnie. Chłopcy zhisaję

Card from the second notebook of Leopold Buczkowski's diaries ("The Uprising in Żoliborz"), August 1-2, 1944. Source: Adam Mickiewicz Museum of Literature, Warsaw.

na kle ty, cerni, uvoj, Jovica, biote
 gotskie leq. bokst leq. Napawno
 na prawdziwne, hardziej: polskie; naprawdy
 symbolom urozkiego, na uglemie =

A na wlokateli wloziyeli
 der krolka jst ter: biaty goty b: Jovici
 jeminata ugniyelit olla tego plakotu:

"Wolnosci btyaska zorza" - pomylci
 tylko, stuchajcie: btyaska / btykajcie, ale granaty
 i bomby, ter jony; gwokid juri mierige / =
 a tera: zorza / posta zorza / udriny ty rony,

~~poli miasto, poli nas.~~
~~poli: dudusta, poli, kurcyta i nie wie~~
~~znowy ta zora - Polak usmiecha sig~~

31. VIII. Tu o goda: 11³⁰ ugnedtem dol polka
 i rana nodkciaty bombowce ugnawiaci nare
 obraci, uobki: ugntho co uje: jony, kanarkci: koty
 i ptactwo. Po i tak - u polka qini jpo
 zora; jas, uilli jpo ani shodu. Kanarkci
 jpo jonegus obraru malartem u dricubskiego.
 11 dnjow. Zginyta ter p. Kanarkci, jej syn

Card from the second notebook of Leopold Buczkowski's diaries ("The Uprising in Żoliborz"), August 30-31, 1944. Source: Adam Mickiewicz Museum of Literature, Warsaw.

tence of the entry for the previous day (II, p. 5), and the entire note is separated from the following paragraph with a green long horizontal line. Another date marks August 20th (II, p. 7). The publishers of *Dziennik wojenny* assumed that all the notes Buczkowski wrote between August 2nd and 20th 1944 (II, pp. 5-7) are actually part of an August 2nd entry, but, rather than recording the specific dates, the diarist substitutes them with lines – perhaps on purpose, in order to emphasise the inadequacy of normal dating systems in war conditions, or maybe this happens by accident, because he forgot what day it was. This manner of dating should be revisited and a division of the notes should be introduced in future editions. On page 5 Buczkowski begins a new paragraph with the words: “Today St. John’s Cathedral collapsed! And other churches too!”; this happened on August 17th, not at the beginning of the uprising. A similar verification is needed for the notes written between 20th and 29th of August. If one assumes that all of them date back to August 20th, after less than three weeks of fighting, Buczkowski would have had to write: “Today it’s been 4 weeks since our W-saw was turned to ashes” (II, p. 10). This dissonance is striking, because the above-quoted sentence is written in pencil, and the previous one – from a different paragraph – in pen. A similar notation appears on page 14. Buczkowski then substitutes pencil for pen and begins a new paragraph from the words: “It’s been already 29 days of fighting in W-saw [...]”. This entry, however, raises some doubt, because the number “29” only appears in the top margin of page 18 (four pages later). The following page includes the number “30”. Interestingly enough, “30” will return twice more: the first time – on page 22, then again (with the addendum “time: 12”) on page 24. Could it be that all these notes were written on the last but one day of the month, just before noon? Or maybe Buczkowski made a mistake in his notation? Future editors should look into this more closely. Subsequent dates are similar to the ones from the first diary: “31.VIII”, then „7.IX”, „8.IX”, „9.IX”, „10.IX”, „12.IX”, „13.IX” and „14.IX”.

The third notebook is 188 pages long, but Buczkowski only filled 33 of them. These are notes written sporadically between December 27th 1944, and October 22nd 1945. The cover is virtually intact (except for a small dent at the front); the pages do not feature any crumbling or stains (except for the few initial ones, especially 3-5). In the bottom right corner of page 1, which contains the note “III.87” (and above it - a vertical pencil line), there is quite a big stain, probably left by the pencil lead or black ink). Page 2 contains a few unclear letters in a child’s handwriting. This was done by Tadeusz Buczkowski – Leopold’s son – born in 1945. Buczkowski’s notes begin from page 3, but they are not dated. The first dated entry only appears on page 7 and was written on December 27th, 1944. Buczkowski then begins to write with a pen. He uses a dark navy-blue ink, which on the initial pages gradually changes colour into a brighter one, blue, so one can surmise that when he began to write some there was some leftover black ink in his pen. He used the blue ink right up to page 24; then he switched to black, and probably replaced the pen itself, because the writing became narrower.

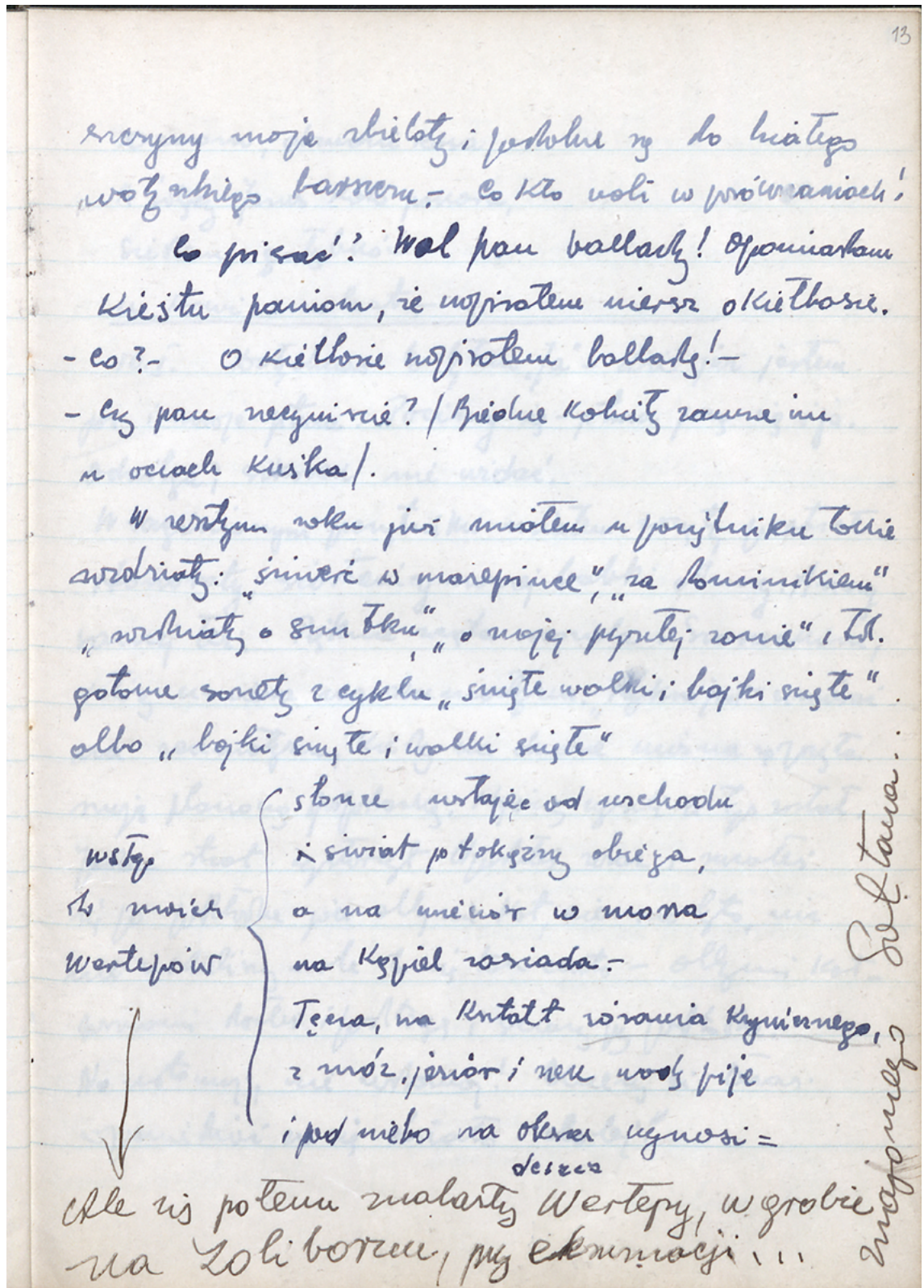
Pages 3-24 contain a few additions. In the top part of page 11 Buczkowski wrote two words in pencil: “menthol – mendol!”, but this addendum has no logical relation to the contents of his notes. At the bottom of page 13, under the reconstruction of a poem which is a motto of Buczkowski’s first novel, he wrote in black ink: “But then the *Rough terrain* was found, in a grave at Żoliborz, during the exhumation ... of Sołtan’s acquaintance...” At the top of page 18 he wrote in black ink: “Fever 39,2”. It is interesting that in the bottom margin of page

20 he sketched three “Xs” with a black ballpoint pen (as indicated by traces of ink – he only used black ballpoint pen once besides this instance – when he indicated the title of the second notebook using majuscule script: “The Żoliborz uprising”). On page 34, the first one not filled by Buczkowski, there are two crooked letters “b”, written in pencil by Tadeusz, and traces of his learning how to write return at the end of the notebook, on pages 82v-92v (e.g., words “grandpa and grandma and Tadeusz”, “Tadeusz Buczkowski and daddy Leopold and mummy Marysia”). One should also point to irregular dating conventions: “27.XII”, „Year 1945”, „9.I”, „10.I”, „11.I”, „12.I”, „May 7. 1945”, „8.V”, „5.VI. Still Kraków”, „Kraków 12.VI.945”, „Kraków 21.VI.945”, „14 July 1945”. Clearly, format-wise, the third notebook of the diary is not uniform.

War diaries: a clean copy or a manuscript?

Sławomir Buryła points to lack of deletions as the main argument for his claim that the diary is a copy. Indeed, numerous pages of the diary – especially its first notebook – bear no trace of corrections, but Leopold Buczkowski’s notes are not free from revisions. These do not really comprise insignificant, orthographic or punctuation errors, whose presence can be expected even in a rewritten text, but they concern more significant changes, which sometimes modify the meaning of the entire sentence. Perhaps it would be more justified to enquire about the condition of the notebooks: how did they manage to survive the turmoil of war in a not-so-bad shape? This is unusual, especially when it comes to the first notebook; after all, it contains notes from the period of UPA’s most brutal persecution, and contain the description of Buczkowski’s flight from Ukrainian armed forces, and relocation from his family home to the crowded monastery in Podkamień. The reason for this near-perfect condition of the notebook might be very simple: the diarist took good care of his notes. He also could have hidden the diary or left it with somebody for safekeeping, only to reclaim it after the war. It is easier to explain the good condition of the third notebook: Buczkowski only used it in the final months of the war when he was hiding in the village of Gacki and did not actively participate in fighting. The second notebook – from the Warsaw uprising – does not require a similar explanatory commentary, as it clearly shows signs of war-time fatigue.

Let us now turn to the arguments against the clean copy hypothesis. The pages of the notebooks are dull or discoloured, the covers are wrinkled, the ink is faded (unlike other manuscripts or typescripts by Buczkowski from the second half of the century – these are well-preserved). These physical features confirm the suspicion that the notebooks date back to the pre-war period. One might of course assume that towards the end of the 1980’s the frugal Buczkowski turned to his notes from a few decades ago in order to rewrite his war diary, but this accounts neither for the faded ink nor for the illegibility of his pencil notes, which vanished entirely over time. Anyway, it would be hard to say why the writer would again use a pencil and pen if from the 70’s onwards he mainly relied on ballpoint pens and felt-tip pens. Particularly problematic are the notes „I.87”, „II.87”, „III.87”, written in blue ballpoint pen, which – apart from a few above-mentioned cases of underscoring by the editors – do not appear on the diary pages. Is it possible that Buczkowski, having written these notes, put down the ballpoint pen and reached for a pen or pencil? The writing tools raise other doubts, too.

Card from the third notebook of Leopold Buczkowski's diaries, 9 I 1945. Source: Adam Mickiewicz Museum of Literature, Warsaw.

In the first notebook Buczkowski used a fountain pen, which he often needed to dip in ink – this can be seen in the changing colour and ink saturation. After he wrote a dozen or so lines the ink began to fade again. The uncertainty related to this concerns the dates and first words of the entries, because they are never written in a faded ink. If Buczkowski really had been rewriting his diary after many years, would he have – without any exception – dipped his pen in the inkwell every time before beginning a new entry?

Let us also consider the underscoring in the first notebook. Definitely, the thickened annotations in pencil are Buczkowski's, e.g., the already mentioned boxes next to the sentence considering his brother Zygmunt. I assume, however, that the ballpen underscoring was made by the diary editors. Even though these occur only in a few words' long, semantically coherent fragments of the text, they are similar to underscorings from the second notebook, which only appeared next to three illegible words. But who was using the crayon? Probably it was Buczkowski himself. I believe this to be the case not only because these underlinings cover bigger portions of the text: entire sentences and paragraphs. I arrive at this conclusion having read Buczkowski's other archival materials, also underlined in red crayon. These materials, not processed by the editors in the '90s, are, e.g., quasi-diary notes from a file entitled *Rafał Bajc*. Moreover, it would be even possible to establish the precise moment in which Buczkowski drew these underlinings: it was probably during his work on *Czarny Potok* (ca. 1945-1948²²), because in that story there are numerous sentences lifted from *Rafał Bajc*. In this sense *Grząski sad*, i.e., the first notebook of the diary, bears traces of at least four readings by Buczkowski: the first one in late '40s or early '50s during his work on *Czarny potok* (red crayon), the second and third – perhaps during his query or work on *Dorycki kruźganek* (pencil and black ballpoint pen), the fourth one – in 1987 (blue ballpoint pen). Is it possible that the diarist would have managed as many as four readings of his diaries between 1987 and his death in 1989, each time using a different writing tool?

Another issue are corrections. Surely, while rewriting his diaries Buczkowski would have taken proper care to ensure some neatness to his notation. Would he have allowed for the traces of the name of Julian Tuwim to remain visible after substituting it with the name of Bruno Winawer? Most importantly, would he have left a trail of such a significant change as crossing out the word "Jew" (I, p. 58)? We can speculate, of course, on the reason for this correction: this antisemitic remark, probably written in a fit of anger, must have seemed deeply inappropriate on the second reading, which likely happened already after the war. Let us not forget that a huge part of Buczkowski's literary heritage concerns Shoah; the correction in his diary then demonstrates a crystallization of his views and ethical stance. Probably for the same reasons he crossed out a sentence from the Żoliborz uprising (II, p. 27). Even though three words are carefully erased and illegible, we can assume that the diarist, when writing about the five-pointed star coming from the direction of Lublin means the Soviet Union and the Red Army. It is hard to say why Buczkowski decided that the sentence requires change, but it is certain that this correction changed the tone of the entire paragraph. A clean copy would not bear the traces of such a change.

²²Specific details can be found in Sławomir Buryła's article, in which he reconstructs the origins of *Czarny potok*. Sławomir Buryła, „Czarny potok» i archiwum” [„Czarny potok» and the archive”], *Forum Poetyki* 21 (2020): 167–169.

The second notebook presents an even clearer case. Uneven slant of the hand, regularly changing writing instruments, a few ink colours, poor condition of the notebook – all of these seem to be evidence that the manuscript was written in the 1940's. Buczkowski, who actively participated in the Warsaw uprising²³, was constantly changing locations, taking the notebook with him. He was writing with whatever he could use: a pencil or pens (viz. the discernible difference in the thickness of nibs). The notes were clearly made in a hurry and difficult conditions, which is why they are sometimes illegible – sentences break off in the middle, frequently they are written in a form understandable only for the diarist; Buczkowski often does not care about writing the date. It seems impossible to procure this form of notation under “home” conditions. Another argument against the clean copy hypothesis can be a fragment of prose, which appears on pages 68-73. Some parts of that fragment, in a revised form, made to *Czarny potok*. Would Buczkowski have rewritten this prose fragment in the '80s, knowing it had been published in a novel, in a revised form at that, forty years prior?

The same is true of the third notebook of the diary. Buczkowski initially wrote in it when he was in the village of Gacki (blue ink) and then – five months later – in Kraków (black ink). Change of ink, slant of the script, as well as the manner of dating are clearly related to the change of the diarist's location. Also, in this case there is no reason to suppose that a few decades after his initial inscriptions Buczkowski tried to recreate their graphically varied form. One more point is worth recalling: Tadeusz Buczkowski's childhood notes. Leopold's notes end on page 33, and Tadeusz's begin on the following one. One might assume that Tadeusz reached for one of the notebooks of the diary, which Leopold was using while working on *Czarny potok*, he flipped the pages right until the final inscriptions and he began drawing on subsequent blank pages. The converse seems much less plausible: it would require Buczkowski to retrieve from his archive a decades' old notebook, used only by Tadeusz, and use it for note taking right up to the page on which the first letters written in his child's hand appear.

A record of an experience?

A detailed description of the three notebooks supports the idea that they are original manuscripts of the diary: an unprocured record of experience, whose authenticity is best supported by its heterogenous, interrupted form. At the same time, this peculiar structure of notation (or at the very least its individual elements) encourages one to treat the diary as if it were an experiment: an attempt to create less a new language and more new manners of expression. Leopold Buczkowski was undoubtedly a man marked by war: a soldier, a freedom fighter, and an insurrectionist, who described some of his traumatic experiences in his notebooks. And yet, he never stopped being a writer; even in a liminal situation he would undertake a literary and philosophical reflection, problematizing in his diary issues concerning not just the language of his notes but also of their form. In this context the reading of the diary helps to understand a radical change of poetics that occurred between *Wertepy* and *Czarny potok*.

²³See Leopold Buczkowski's insurrectionist bio: <https://www.1944.pl/powstancze-biogramy/leopold-buczowski,4857.html>, accessed 11.09.2022.

Hitherto, the diary has been read mostly from the structuralist perspective (this also concerns Buczkowski's fiction), which means that these readings need to be supplemented with anthropological approaches, especially in their critical-genetic aspect, which is concerned with the search of senses hidden in the material layer of the notes. It is only through combining these two methodological orders that we will be able to see the intention behind the diaries. Buczkowski's love of neologisms, archaisms, dialectal expressions, scatological humour, profanities, and surreal metaphors, as well as his attempts at intervening into the syntactic order are combined with an unusual choice of punctuation symbols. These, in turn, are part of the asemantic layer of the notation, which also includes also graphic symbols in the margins. This layered combination of interrelatedness prevents one from viewing the diaries merely as a record of the *hic et nunc* experience; nor can they be approached as a mere literary experiment. Buczkowski's records occupy a space which is hard to define, i.e., at the crossroads of 'life writing', literature and visual arts.

Simple answers cannot be provided for other questions raised in this paper, e.g., the reason for using only the odd pages of the diary. Did Buczkowski leave the even pages blank to use them for other types of notes (an example of which could be surnames, placenames, and street names)? Perhaps he was planning to use them for future corrections and editorial comments? And maybe he was afraid his notes would shine through? This answer, however, brings about other problems: paper was hard to come by in war conditions, so how to explain such uneconomical use of the notebooks? One should also question the symbols and drawings in the margins. Was it really a way of highlighting important passages or rather a form of selecting the material? If so, why did he do it?

I leave these questions unanswered, hoping they will spark future queries and research, which will help to continue debates on the diary and solve at least some of the dilemmas signalled above. This discussion seems important for future considerations of Leopold Buczkowski's works, especially in the light of the two envisaged new editions of his notes. Sławomir Buryła plans to revive *Grząski sad* and *Powstanie na Żoliborzu* (to be published by Instytut Literatury), and the present author wants to publish three war notebooks, which will be accompanied by dispersed fragments of semi-diarist and prosaic nature, including *Rafał Bajc* (to be published by Marginesy).

translated by Justyna Rogos-Hebda

References

- <https://www.1944.pl/powstancze-biogramy/leopold-buczowski,4857.html>. Accessed 11.09.2022.
- Buczowski, Leopold. *Dziennik wojenny*. Introduction and afterword by Sławomir Buryła. Ed. by Sławomir Buryła, Radosław Sioma. Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2001.
- . *Dzienniki*, cat. no. 1641.1–1641.3.
- . „Powstanie na Żoliborzu”. Ed. by Bogusław Żurakowski. *Regiony* 3-4 (1992): 2–18.
- Buryła, Sławomir. „«Czarny potok» i archiwum”. *Forum Poetyki* 21 (2020): 167–169.
- . „Dziennik wojenny” Leopolda Buczkowskiego – wyzwanie dla (młodego) edytora. In: *Zapisywanie wojny. Dzienniki z lat 1939–1945*, ed. by Maciej Libich, Piotr Sadzik, 117–132. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2022.
- . „Edytorskie aspekty twórczości Leopolda Buczkowskiego. Rekonesans”. *Pamiętnik Literacki* 2 (2008): 167–189.
- . „Między «Wertepami» a «Czarnym potokiem»: zagadnienia ewolucji prozy Leopolda Buczkowskiego”. *Teksty Drugie* 2 (2001): 265–273.
- . *Wstęp*. In: Leopold Buczkowski, *Dziennik wojenny*. Introduction and afterword by Sławomir Buryła, ed. by Sławomir Buryła, Radosław Sioma. Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2001.
- Kirchner, Hanna. *Pan Leopold. Rysunek z pamięci*. In: *Wspomnienia o Leopoldzie Buczkowskim*, 57–100. Ed. by Jan Tomkowski. Ossa: Dom na Wsi, 2005.
- Leopold Buczkowski. *Przebłyty historii, przelotne obrazy*. Ed. by Agnieszka Karpowicz, Paweł Polit. Łódź: Muzeum Sztuki w Łodzi, 2021.
- Mikołajewski, Łukasz. *Pamięć fabularyzowana. Powojenne poprawki w „Szkicach piórkiem” Andrzeja Bobkowskiego*. In: *Buntownik – cyklista – kosmopolak. O Andrzeju Bobkowskim i jego twórczości*. Ed. by Jarosław Klejnocki, Andrzej Stanisław Kowalczyk, 137–173. Warszawa: Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza, Wiąz, 2011.
- Rodak, Paweł. *Między zapisem a literaturą. Dziennik polskiego pisarza w XX wieku*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2011.
- . „Wojna i zapis (o dziennikach wojennych)”. *Teksty Drugie* 6 (2005): 33–45.
- Sadzik, Piotr. „--- Traumatografie Leopolda Buczkowskiego”. *Rana. Literatura – Doświadczenie – Tożsamość* 1 (2020): 74–75.
- Skrabek, Dawid. *Traumatyczna tkanka sztuki*. Unpublished MA thesis, under the supervision of prof. Anna Łebkowska. Kraków 2011, manuscript in the library of Jagiellonian University.
- Staroń, Justyna. *Dialog sztuk. O twórczości artystycznej Leopolda Buczkowskiego*. In: *(Dy)fuzje. Związki literatury i sztuki w Polsce po 1945 roku*. Ed. by Magdalena Lachman, Paweł Polit, 87–118. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2019.
- . „Przejawy uczuć w zapisie doświadczeń. Między kartami listów męża do żony”. *Konteksty* 3 (2015): 7–16.

KEYWORDS

Leopold Buczkowski

war diaries

ABSTRACT:

This text presents an anthropological reading of Leopold Buczkowski's war diaries (1942–1945), as well as a polemic against claims made by Sławomir Buryła and Radosław Sioma. The author of the article argues that the three notebooks deposited at the Adam Mickiewicz Museum of Literature (Muzeum Literaturne im. Adam Mickiewicza w Warszawie) are not re-written, final drafts from the 1980s—as the editors of *Dziennik wojenny* (War Diary, 2001) claim—but original manuscripts. The researcher describes the material aspects of the diary, especially those elements that distinguish it from other wartime diaries—these include unprecedented punctuation, enigmatic notes made in the margins, and illegible drawings on the blank pages of the notebooks.

Czarny potok

GENETIC CRITICISM

trauma

EXPERIENCE

NOTE ON THE AUTHOR:

Maciej Libich – Ph.D. student in the Doctoral School for Humanities of Warsaw University. He is an editor in „Wizje” and „Literatura na Świecie”. Laureate of Diamentowy Grant [The Diamond Grant], (2019). Co-editor of monograph *Zapisywanie wojny. Dzienniki z lat 1939–1945* [Recording war. Diaries from 1939-1945] (2022) and *Języki literatury współczesnej* [Languages of modern literature] (2022). He published, among others, in „Pamiętnik Literacki” and „Teksty-Drugie”. He researches war diaries.

Dzienniki wojenne Leopolda Buczkowskiego. Lektura antropologiczna*

Maciej Libich

ORCID: 0000-0002-8536-3315

*Artykuł powstał w ramach projektu badawczego „Zapis doświadczenia wojennego w dziennikach Leopolda Buczkowskiego (1905–1989), Anny Pogonowskiej (1922–2005) oraz Jerzego Kamila Weintrauba (1916–1943)” finansowanego przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego w programie Diamentowy Grant (nr grantu: DI2018 012148).

Słowem wstępu

Historia literatury pochwalić się może kilkorgiem pisarzy równie tajemniczych, jak Leopold Buczkowski (1905–1989), autor *Czarnego potoku* (1954), *Doryckiego krąganka* (1957) czy *Pierwszej świetności* (1966) – wstrząsających, eksperymentalnych powieści o drugiej wojnie światowej i Zagładzie. Twórczość ta, mimo upływu lat, nie przestaje zaskakiwać i nie traci na aktualności, o czym najlepiej świadczy fakt, że przyciąga uwagę kolejnych pokoleń czytelników i badaczy¹. Jednocześnie trudno oprzeć się wrażeniu, że sens pisarstwa Buczkowskiego wciąż nam umyka – mało kto bada jego przepastne archiwa² wypełnione trudnymi do odszy-

¹ Z najmłodszego pokolenia naukowców zajmujących się twórczością i sztuką wizualną Leopolda Buczkowskiego warto przywołać m.in. Piotra Sadzika i Dawida Skrabka, cytowanych w dalszej części artykułu, a także Justynę Staroń, która bada archiwa i sztuki wizualne Buczkowskiego. Zob. Justyna Staroń, „Przejawy uczuć w zapisie doświadczeń. Między kartami listów męża do żony”, *Konteksty* 3 (2015): 7–16; Justyna Staroń, „Dialog sztuk. O twórczości artystycznej Leopolda Buczkowskiego”, w: (Dy)fuzje. Związki literatury i sztuki w Polsce po 1945 roku, red. Magdalena Lachman, Paweł Polit (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2019), 87–118.

² Archiwum Leopolda Buczkowskiego znajduje się w Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza w Warszawie, sygn. 1617–1663. Dzienniki, notatniki i wspomnienia noszą sygn. 1641–1643. Dzienniki wojenne opatrzone sygn. 1641.1–1641.3.

frowania notatkami i obszerną korespondencją, niewiele mówi się również o pozaliterackiej działalności artystycznej Buczkowskiego: malarstwie, rysunku, rzeźbie³. Zagadką pozostaje też – a może przede wszystkim – życiorys pisarza, zwłaszcza jego okupacyjne losy: niepotwierdzony udział w kampanii wrześniowej, a także skąpo opisane walka w ruchu oporu na Podlasiu, uczestnictwo w powstaniu warszawskim, wreszcie zaś niewola i ucieczka z obozu przejściowego Dulag 121 w Pruszkowie⁴. Trudno przecenić wagę zapisków wojennych Buczkowskiego z lat 1943–1945 (wydanych w 2001 r. jako *Dziennik wojenny*⁵), okazują się bowiem nie tylko pomostem łączącym napisane przed wojną i strukturalnie uporządkowane *Wertepy* (1947) z językowo i narracyjnie rozszczerzonym *Czarnym potokiem*⁶. To także dokument, który wciąż może rzucić światło na okupacyjną biografię pisarza. Dotychczas jednak notatki Buczkowskiego nie zdołały odpowiedzieć na liczne pytania badaczy.

Zasadnicza wątpliwość dotyczy autentyczności rękopisów trzech zeszytów dziennika. We wstępie do *Dzienników wojennych* Sławomir Buryła – edytor i jeden z najważniejszych znawców twórczości autora *Czarnego potoku* – stwierdził, że nie są to oryginały z lat 40., lecz czystopisy sporządzone przez Buczkowskiego w 1987 roku. Dowodem miały być adnotacje „I.87”, „II.87” oraz „III.87”, które widnieją na pierwszych kartach notatników. Według Buryły to „daty porządkowania i przepisywania diariusza”⁷. Niecałą dekadę później badacz powrócił do tej tezy, posiłkując się dodatkowym argumentem – brakiem skreśleń, których należałoby się spodziewać po tekście zapisywanym na bieżąco⁸ – choć przywołał też kilka kontrargumentów, które mogłyby zaświadczyć o oryginalności rękopisu: nieczytelne partie tekstu, nieregularny charakter pisma, niejednolity sposób datacji⁹. Zastrzeżenia te Buryła pominął jednak w kolejnym szkicu poświęconym dziennikom Buczkowskiego, ponownie przychylając się do koncepcji czystopisu: „Co zaginęło z notatek prowadzonych na bieżąco przez Buczkowskiego? Nie można odpowiedzieć na tę wątpliwość z braku podstawy czystopisu z 1987 roku [...]. Brak pierwotnej wersji diariusza powoduje, że również pytanie o materialność można odnieść jedynie do rękopisu z roku 1987”¹⁰.

³ Na szczęście jednak coraz częściej. Za jaskółkę zmian trzeba uznać wystawę twórczości plastycznej Buczkowskiego, która odbyła się w Muzeum Sztuki w Łodzi (29.10.2021–13.02.2022). Zob. Leopold Buczkowski. Przebłyski historii, przelotne obrazki, red. Agnieszka Karpowicz i Paweł Polit (Łódź: Muzeum Sztuki w Łodzi, 2021).

⁴ Ustalenie podstawowych faktów utrudnia skłonność Buczkowskiego do mnożenia wersji własnej biografii. Hanna Kirchner mówiła wręcz, że pisarz traktuje swój życiorys niczym „tekst, w którym może twórczo gospodarować, kładąc jakby na trywialne szczegóły poetycką siatkę [...]”. Zob. Hanna Kirchner, „Pan Leopold. Rysunek z pamięci”, w: *Wspomnienia o Leopoldzie Buczkowskim*, red. Jan Tomkowski (Ossa: Dom na Wsi, 2005), 75.

⁵ Leopold Buczkowski, *Dziennik wojenny*, wstęp i posłowe Sławomir Buryła, opracowanie Sławomir Buryła, Radosław Sioma (Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2001).

⁶ Sławomir Buryła, „Między «Wertepami» a «Czarnym potokiem»: zagadnienia ewolucji prozy Leopolda Buczkowskiego”, *Teksty Drugie* 2 (2001): 265–273.

⁷ Sławomir Buryła, Wstęp, w: Leopold Buczkowski, *Dziennik wojenny*, 18.

⁸ Sławomir Buryła, „Edytorskie aspekty twórczości Leopolda Buczkowskiego. Rekonesans”, *Pamiętnik Literacki* 2 (2008): 174.

⁹ Buryła, „Edytorskie aspekty twórczości Leopolda Buczkowskiego. Rekonesans”, 174–175.

¹⁰ Sławomir Buryła, „«Dziennik wojenny» Leopolda Buczkowskiego – wyzwanie dla (młodego) edytora”, w: *Zapisywanie wojny. Dzienniki z lat 1939–1945*, red. Maciej Libich, Piotr Sadzik (Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2022), 117–132. Tekst ukazał się pierwotnie w 2019 r. po angielsku, zob. Sławomir Buryła, „«Dziennik wojenny» by Leopold Buczkowski. A challenge for a (young) editor”, *Acta Universitatis Lodzianae. Folia Litteraria Polonica* 4 (2019): 183–200.

Niewykluczone, że nie uda się rozstrzygnąć kwestii autentyczności dziennika – nasza wiedza na temat diariusza jest szczątkowa, a czerpać możemy ją niemal wyłącznie z samych zapisków – lecz właśnie dlatego problem domaga się szczególnej ostrożności. Nie chciałbym powiedzieć, że odrzucam tezę Buryły. Sądzę jednak, że zarówno nieciągła, chaotyczna forma diariusza, jak i rozliczne ślady jego lektur (m.in. dopiski czy podkreślenia) zachęcają, by zrewidować ustalenia poczynione na początku tego stulecia. Stawką śledztwa są nie tylko fundamentalnie ważne informacje dotyczące praktyki piśmiennej Buczkowskiego¹¹. Chodzi przede wszystkim o ustalenie statusu samego dziennika. Kopiowanie notatek wiązać się może z równoległym procesem redakcji, a więc skracaniem, poprawianiem i cenzurowaniem diariusza¹². Przepisany dziennik przestaje być wówczas dziennikiem (przynajmniej w antropologicznym rozumieniu tego słowa) i przybiera postać opracowanego dzieła literackiego, a w takiej sytuacji nie sposób uniknąć pytania o należyte podejście metodologiczne¹³. W związku z tym chciałbym dokończyć opisu materialności zeszytów – pierwszego w historii badań nad diariuszem – a następnie spróbować odpowiedzieć na pytanie, czy dzienniki Buczkowskiego to autentyczny zapis doświadczenia wojennego, czy raczej tekst o niejasnym statusie genologiczno-genetycznym, przepisany przez diarystę po latach.

Rękopisy dzienników wojennych

Mówiąc o dziennikach wojennych Leopolda Buczkowskiego, mam na myśli trzy wspomniane zeszyty, które stały się podstawą wydania *Dziennika wojennego*. To niemal cała diarystyczna spuścizna pisarza. Zachowała się również garść rozproszonych notatek, pochodzących w większości z drugiej połowy lat 40. i z lat 50.: refleksje na temat historii sztuki, kalendarzowe wpisy, proste rachunki i wyliczenia. W warszawskich zbiorach dostępne są także – przepisane na maszynie – luźne kartki z quasi-dziennikowymi zapiskami, które jednak pod wieloma względami przypominają prozę Buczkowskiego z połowy XX wieku; to najprawdopodobniej materiały wstępnie zredagowane i opracowane, być może w celu ewentualnej publikacji¹⁴. Na podstawie dokumentów można wnioskować, że autor *Czarnego potoku* nie miał zwyczaju codziennego notowania, a praktyka prowadzenia diariusza była reakcją na rozpad przedwojennego świata i kształtowanie się nowych realiów społeczno-politycznych.

Dzienniki Buczkowskiego odróżniają się na tle wojennych zapisków większości polskich pisarzy i pisarek nie tylko dlatego, że z fotograficzną wręcz precyzją – i przy pomocy dosadnego, wulgarnego języka – dokumentują okrucieństwa i brutalne mordy na Polakach i Żydach. Uwagi domaga się również ich heterogeniczna forma. Po pierwsze, Buczkowski notował wyłącznie na nieparzystych stronach, a strony parzyste pozostawiał niezapisane (jedynie na kilku z nich

¹¹Zob. Paweł Rodak, „Wojna i zapis (o dziennikach wojennych)”, *Teksty Drugie* 6 (2005): 39.

¹²To zresztą powszechna praktyka wśród diarystów. Szykując swoje intymne zapiski do druku, poprawiali je i redagowali – i to w znacznym stopniu – choćby Leopold Tyrmand czy też Andrzej Bobkowski. Zob. Łukasz Mikołajewski, „Pamięć fabularyzowana. Powojenne poprawki w «Szkicach piórkiem» Andrzeja Bobkowskiego”, w: *Buntownik – cyklista – kosmopolak. O Andrzeju Bobkowskim i jego twórczości*, red. Jarosław Klejnocki, Andrzej Stanisław Kowalczyk (Warszawa: Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza, Więź, 2011).

¹³Paweł Rodak, *Między zapisem a literaturą. Dziennik polskiego pisarza w XX wieku* (Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2011), 11–12.

¹⁴Zob. Piotr Sadzik, „– – – – Traumatografie Leopolda Buczkowskiego”, *Rana. Literatura – Doświadczenie – Tożsamość* 1 (2020): 74–75.

46

Zainteresuj się Kozłochem, wozna się Josef; dobre moi
 Kozania, pierwszy Kozłoch, który przyniósł - stowarzyszenie
 maist o Chyżowie. Książki ciekawej! Powinno się
 mieć, Kozłoch i obcego to wotum.

Mam już pierwszego wnuka Jona Półtoraka, party
 Kozia miękko; ten wnuc to, podobno, ten. co
 jure i walczy. Był straż użycia z Niemcami, ptaka
 i użycia na swoich; wozna to „laughing”
 • ^{intermedialny} między „Grellu” -

A noc obywatelsko-najbardziej zwrócić, wchodzi
miasto wina robotniczymi deneru, dnie i pnie
w dnie i sokoł, Daleki: huc odnot.

Rozbudować w walei tego wozłoch Sini
 Złaznego: wyprawdanie go w mego zechotopy,
 próbuje więc im w kwaci ułd. - albo cy to
 warte lubrician iem go woznie obywatelski iżcie-
 tony hratung, cy nie lepiej Siniaci im hduy
 o pioletach walodu iżtonica, huc trapedzi
 Siniacowej goty huc.

Karta z pierwszego zeszytu dzienników
 Leopolda Buczkowskiego („Grząski sad”),
 22 XI 1943. Źródło: Muzeum Literatury
 im. Adama Mickiewicza w Warszawie.

znajdują się pojedyncze, trudne do odczytania słowa, zagadkowe rysunki i piktogramy albo znaki graficzne, np. „X” lub „XO”). W archiwum Buczkowskiego znaleźć można materiały literackie uporządkowane (czy może raczej skomponowane) w ten sam sposób, na przykład teczkę z maszynopisem zatytułowaną *Rafał Bajc* (sygn. 1643), ale też listy do rodziny i przyjaciół, pisane niekiedy na nieparzystych stronach kartki A4 złożonej na pół¹⁵. Po drugie, Buczkowski stosował szczególnie zapis interpunkcyjny. Korzystał ze znaków takich jak #, =, ≠, +, -, a także z ich autorskich wariacji, niemożliwych do powtórzenia w zapisie komputerowym. Wydanie *Dziennika wojennego* z 2001 roku nie uwzględniało oryginalnej interpunkcji Buczkowskiego, edytorzy uznali bowiem, że należy ją ujednolicić i uprościć, aby nie komplikować i tak niełatwej lektury. Po latach decyzję tę uznali za błędną¹⁶, na co wpływ miała między innymi rozprawa doktorska Dawida Skrabka, który zwrócił uwagę na znaczenie traumatycznej faktury zapisu Buczkowskiego¹⁷. Niecałą dekadę później w ślady Skrabka poszedł Piotr Sadzik, który podjął się analizy rwanej interpunkcji w zapiskach Buczkowskiego¹⁸. Po trzecie wreszcie, Buczkowski – co postaram się udowodnić – wielokrotnie ponawiał lekturę swoich dzienników: podkreślał niektóre fragmenty, dopisywał pojedyncze słowa i krótkie zdania, dokonywał drobnych korekt. W tym sensie nie sposób traktować diariusza jedynie jako tekstualnego świadectwa wojny; to raczej wizualnie zróżnicowane, eksperymentalne dzieło, do którego autor *Czarnego potoku* wracał przez całe życie – nie tylko w poszukiwaniu inspiracji.

Przejdźmy do szczegółowego opisu notatników. Pierwszy zeszyt ma 179 kart. Buczkowski wykorzystał jedynie 82 strony, jednak – ze względu na wspomniany jednostronny sposób notowania – wypełnił brulion prawie w całości. Zeszyt w linie, nieposiadający żadnych oznaczeń fabrycznych, zachowany jest w dobrym stanie: kartki są niepogniecione i nieprzedarte; zdaje się, że żadnej nie wyrwano. W nieco gorszej kondycji jest okładka: pomięta, pozaginana, z jasną plamą o kilkucentymetrowej średnicy na środku. Oprócz tego dolna krawędź brulionu została zalana atramentem. Zeszyt nosi widoczne ślady użytkowania – najprawdopodobniej wielokrotnie przenoszono go z miejsca na miejsce, o czym świadczą jego postrzępione, starte krawędzie – zarazem Buczkowski ewidentnie dbał o notes i jego zawartość: w środku nie znajdziemy zabrudzeń czy plam, które utrudniałyby lub uniemożliwiały lekturę tekstu, nie znajdziemy również resztek po jedzeniu i picu ani śladów wydzielin. Brulion zawiera zapiski sporządzone między 7 października 1943 a 8 marca 1944. Diarysta nadał im enigmatyczny tytuł *Grząski sad*. Tytuł ten powraca w dziennikach i notatkach Buczkowskiego jako pomysł na utwór (być może scenariusz filmowy), który jednak nie doczekał się realizacji.

Na pierwszej karcie znajduje się wspomniana adnotacja „I.87” sporządzona niebieskim długopisem. Na karcie drugiej widnieją tytułowe, dwukrotnie podkreślone słowa „Grząski sad”. Buczkowski zapisał je czarnym atramentem, podobnie jak wszystkie kolejne wpisy w tym zeszycie. Karta trzecia to początek diarystycznych notatek. Jak zauważył Buryła, zastanawia brak jakichkolwiek poprawek, skreśleń, a nawet błędów ortograficznych, których można by

¹⁵Trzeba jednak pamiętać, że Buczkowski nie był w tej praktyce odosobniony. Warto przywołać choćby rękopisy Mirona Białoszewskiego.

¹⁶Buryła, „«Dziennik wojenny» Leopolda Buczkowskiego – wyzwanie dla (młodego) edytora”, 126–128.

¹⁷Dawid Skrabek, *Traumatyczna tkanka sztuki, rozprawa napisana pod kierunkiem prof. Anny Burzyńskiej*, Kraków 2011. Maszynopis znajduje się w bibliotece Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego.

¹⁸Sadzik, 69–88.

68

prawy tyżni w siemereci, Non licet!

13. XII. Wtoremi tymosty gaudieci - to ci fajny
 dzieci, to znoue tam jony konferencje
 ooblyna Kurua ~~z~~ ^{do} Kolt- i bandyty co to ^{lieta}
 ludri obadne, tworowanie preha w ramug
 pje rdirigent Korabimiu nurygnouego. To sy
 naryna planoune rzyminouanie wroga albo
 nejna materiatoua. A tu pwehouali znouu
 Beruukiiego, jego to rounhouali w Kholmopolu,
 teri na golana. Orkiestra rai uauia siopoua,
 tyleu oludui: bum, bum - i liiii rororaja!
 Siopou rounala ni, cupryna u bihoua munista
 ni nomnyzi w grobie - nu! ni bolui miunec
 glut ei w tuan! - SS mau - pros rthleu i rth
 rhoula nad grobem Beruukiiego 5 rary rguere,
 robi to tok me rpoluoune, i Kujolru rgloua
 rhouyta ku tgloui, jidz go ktos dyrubouym
 rduilit ler rtkamicy. A rona kramu riez
 znacy ni wstoua tak rhoumli jow Krolik

Karta z pierwszego zeszytu dzienników Leopolda Buczkowskiego („Grząski sad”), 13 XII 1943. Źródło: Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza w Warszawie.

się spodziewać po zapisie na bieżąco. Pojawiają się natomiast podkreślenia: czasem pojedynczych słów (być może kiedy Buczkowski sygnalizuje ważny fragment tekstu), innym razem kilku ostatnich wyrazów w wersie lub wręcz całego wersu, kiedy diarysta chce oddzielić od siebie dwa akapity. Oprócz tego w dzienniku natrafić można na liczne podkreślenia ołówkiem, nie pochodzą one jednak od Buczkowskiego, lecz od edytorów dziennika, którzy zaznaczali nieczytelne słowa (niektórych nie udało się rozczytać do dziś; w *Dzienniku wojennym* oznaczone są kwadratowymi nawiasami). Wszystko wskazuje na to, że również edytorzy (prawdopodobnie Bogusław Żurkowski) odpowiadają za kilkuwyrazowe podkreślenia niebieskim długopisem na kartach 22, 23 oraz 24, o tym jednak za chwilę. Nieustalonego autorstwa jest natomiast pionowa, czerwona kreska, która prowadzi przez połowę karty 22. Czerwoną kredką podkreślone jest również trzywersowe zdanie na karcie 46: „A noc dzisiejsza – najczarniejsza z czarnych, wschodni wiatr zacina zlodowaciałym deszczem, dmie i gwizdże w drutach i sosnach. Daleki huk armat”.

Na karcie 31v zanotowano i podkreślono ołówkiem dwa słowa: „Szapiro”, a pod nim „Durmianka”. Najprawdopodobniej są to nazwiska, nie pojawiają się jednak ani w *Wertepach*, ani w *Czarnym potoku*, ani nawet w innych partiach dziennika, trudno zatem powiedzieć, dlaczego Buczkowski je zapisał¹⁹. Ta sama wątpliwość tyczy się kolejnych nazwisk. To „Szonort” na karcie 59v oraz „Riess” na karcie 60v (pod spodem znajduje się dopisek „na ganku”, u góry zaś tajemniczy rysunek przypominający dwa nawiasy klamrowe: „{}”). Łatwo natomiast rozkodować znaczenie trzech słów na karcie 81v: „Dudyń”, „Sałaśka” i „Werchobusy” to nazwy wsi z rejonu brodzkiego. Na górnym marginesie karty 32 Buczkowski narysował pięć dużych znaków „X”. Pojedynczy znak naszkicował również na górnym marginesie karty 35, dwa kolejne znaki postawił na karcie 45v, jeden na karcie 47v, trzy na górnym marginesie karty 48, kolejne trzy na karcie 49, natomiast u góry karty 80 pojawiają się znaki „X O !”. Można zaryzykować tezę, że w ten sposób diarysta podkreślał najistotniejsze partie tekstu podczas ponawianych lektur dziennika. Na karcie 66 zdanie „Rąbiemy drzewo z Zygmuntem w lesie” Buczkowski oznaczył z dwóch stron grubymi kratkami sporządzonymi ołówkiem. To jedyna wzmianka w pierwszym zeszycie dotycząca Zygmunta Buczkowskiego – najmłodszego brata Leopolda, który zginął w rzezi dokonanej przez UPA w Podkamieniu. Oznaczenie pochodzić musi z późniejszego czasu, poczynione zostało bowiem innym narzędziem pisania. Wydaje się tym bardziej znaczące, jeśli wziąć pod uwagę wpis Buczkowskiego z sierpnia 1944 roku: „I dziś śnił mi się [...] Zygmunt. Zbrodnia podkamieniecka dominuje nad wszystkim”.

Warto przyjrzeć się karcie 58 – Buczkowski dokonał na niej aż dwóch poprawek. W zdaniu „Morowi giną, a cholera coraz bardziej cholerowata wyłazi na plan i napełnia t.zw. «czarę życia» = odrzucając, kładąc w groby z najlepszymi sercami, czary życia = trzeba by coś takiego zrobić jak Tuwim – taką «baczną antenę głupoty ludzkiej»” diarysta skreślił słowo „Tuwim” i tuż obok zapisał „Winawer”; nieco niżej wprowadził drobną korektę w słowie „mieniany”. Kolejna poprawka – chyba najbardziej interesująca – znalazła się na karcie 68. Pada tam zdanie: „Właśnie trzynasty grudzień, to ci fajny dzień, bo znowu tam jakąś konferencję odbywa kurwa-bieda-kolt – z bandytą, co to ludzi dalsze tresowanie pcha w samą pierdziączkę karabi-

¹⁹ „Durmianka” to również nazwa ukraińskiej wsi, miejscowość ta leży jednak w obwodzie czernihowskim, ponad pół tysiąca kilometrów od Podkamienia, z którego wywodził się Buczkowski.

nu maszynowego”. Wypowiedź Buczkowskiego dotyczy konferencji w Kairze, która odbywała się w dniach 3–7 grudnia 1943 roku. Spotkali się tam Franklin Delano Roosevelt z Winstonem Churchillem, by omówić między innymi ewentualną współpracę z Chinami przeciwko Japonii. „Kurwa-bieda-kolt” to oczywiście Roosevelt, lecz w pierwotnej wersji Buczkowski napisał „kurwa-żyd-kolt”. Słowo „żyd” jest niemal całkowicie zamazane, wyraźnie odznaczają się jednak pierwsza litera „ż”, dolna połowa jednej z trzech liter, którymi mogą być jedynie „y”, „g” lub „j” (a w grę wchodzi wyłącznie samogłoska), oraz górna część trzeciej litery, którą może być tylko „d”, ponieważ kończy się – a nie zaczyna, jak w przypadku „b”, „h”, „k”, „l”, „t” – pionową linią.

W pierwszym zeszycie diariusza uwagę zwraca jeszcze jedna kwestia dotycząca zapisu, a mianowicie zmienny dukt pisma. Regularny styl zapisu aż do karty 70 niespodziewanie przybiera inny kształt – Buczkowski zaczyna stawiać małe, cienkie litery. Powraca do poprzedniego rozmiaru pisma na karcie 74; to początek dłuższej niedatowanej notatki, zapewne z 31 grudnia 1943 lub 1 stycznia 1944 (dotyczy Nowego Roku). Kolejny wpis pochodzi z 18 lutego 1944, następny z 19 lutego; oba pod względem ductu przypominają zapiski z kart 3–70. W ostatniej notatce – z 8 marca 1944 roku – dukt pisma zmienia się po raz kolejny.

Na koniec trzeba wspomnieć również o zmianach w sposobie datacji. Za przykład posłużyć mogą kropki: pisarz niekiedy oddziela nimi dzień od miesiąca, niekiedy miesiąc od roku, niekiedy nie stawia ich w ogóle. Zdarza się, że umyślnie pomija datę roczną lub zapomina o niej, po czym przywraca ją, by niedługo potem znów ją opuścić; także w tym przypadku zapisowi brakuje spójności.

Przejdźmy do drugiego brulionu. To zeszyt w kratkę – pozbawiony, tak jak poprzedni, oznaczeń fabrycznych – o objętości 149 kart; notatki wypełniają tylko 50 stron. Znajdują się tam wpisy od 1 sierpnia do 19 września 1944 roku. Stan fizyczny notatnika jest wyraźnie gorszy niż pierwszego zeszytu. Kartki są pogniecione, pomarszczone i pożółkłe, niektóre noszą ślady większych plam po przezroczystej substancji, prawdopodobnie po wodzie. Brulion jest przetarty i rozpada się, a cztery metalowe zszywki zardzewiały i zabarwiły kartki na brązowo. Można zatem wnioskować, że drugi notatnik wystawiony był na działanie wilgoci. Potwierdzają to same zapiski – Buczkowski podczas powstania warszawskiego ukrywał się w żoliborskich piwnicach, nierzadko zalanych: „Woda jest w piwnicy, prawie po kolana. Tam ten mały zaziębił się wczoraj” [sierpień 1944, b.d.d.]. Zeszyt przenoszono zapewne z miejsca na miejsce częściej niż poprzedni brulion. Świadczyłyby o tym zwłaszcza jego okładka, z przodu mocno przetarta, z licznymi śladami po plamach (zarówno jasnych, jak i ciemnych, drobnych i nieco większych), z tyłu zaś wyraźnie porysowana. Na środku pierwszej strony okładki znajduje się zaplamiona i wytarta naklejka, na której czarnym długopisem Buczkowski napisał: „POWSTANIE NA ŻOLIBORZU”. Między słowami „powstanie” a „na” ołówkiem napisał (prawdopodobnie wcześniej): „Bucz 44”.

Na pierwszej karcie znajduje się adnotacja „II.87” sporządzona niebieskim długopisem. Również niebieskim długopisem oznaczono – jak w poprzednim zeszycie – trzy wyrazy na kartach 4 i 5: „pada”, „szybkostrzelnych” oraz „itd.”. To słowa niezbyt istotne dla wydźwięku tekstu i trudno przypuszczać, by Buczkowski upatrywał w nich coś szczególnie godnego uwagi, za-

razem jednak trudno je odczytać, długopisowe oznaczenia pochodzą więc zapewne od któregoś z edytorów dziennika, prawdopodobnie od Bogusława Żurakowskiego, który w latach 90. przygotował do druku dwie pierwsze części diariusza²⁰. Pojawiają się też różne znaki sporządzone ołówkiem, które – z pewną dozą prawdopodobieństwa – przypisać można Buczkowskiemu, na przykład gruba, pionowa, nierówna linia, która biegnie przez połowę karty 23. Na karcie 24 ukośnymi liniami oznaczone jest pierwsze zdanie nowego akapitu; podobne znaki pojawiają się na kartach 25, 26, 27, 38, 52.

Zapis Buczkowskiego również w tym przypadku pozbawiony jest spójności: zarówno pod względem charakteru pisma, jego duktu, narzędzi pisania, jak i sposobu datacji. Notatki na kartach 3–10 diarysta prowadził piórem, czarnym atramentem. Ostatnie trzy wersy karty 10 zapisał ołówkiem, którego używał aż do końca karty 13. Na karcie 14 znów sięgnął po pióro z czarnym atramentem, jednak po zapisaniu niecałego akapitu zmienił atrament na niebieski; notatki przybierają wówczas kolor ciemnoniebieski, a chwilę później – fioletowy. Od początku karty 17 Buczkowski znów notował czarnym atramentem, lecz na karcie 18 kolor ponownie zmienił się na niebieski. W połowie karty 27 Buczkowski po raz kolejny zaczął pisać ołówkiem, którym posługiwał się już do końca brulionu, choć nie bez wyjątków. Na karcie 27 poprawił zakończenie jednego z akapitów – najpierw ołówkiem kilkakrotnie skreślił zdanie zapisane niebieskim atramentem, potem nadpisał nad nim inne, już czarnym atramentem. Oryginalne słowa bardzo trudno odczytać: „«Wolności błyska zorza» – pomyśleć tylko, słuchajcie, błyska (błyskają, ale granaty i bomby, bez przerwy i przeszkód już miesiąc) = a teraz żorza (pasta żorza) widzimy tę żorzę, jest pięcioramienna, od strony Lublina, wysławia swoją [trzy nieczytelne słowa]”. Zdanie w nowym brzmieniu nie sprawia takiego kłopotu: „«Wolności błyska zorza» – pomyśleć tylko, słuchajcie, błyska (błyskają, ale granaty i bomby, bez przerwy i przeszkód już miesiąc) = a teraz żorza (pasta żorza) widzimy tę żorzę, pali miasto, pali nas, pali dziewczęta, pali kurczęta i nic nie znaczy ta żorza – Bolek uśmiecha się”. Tuż obok Buczkowski narysował piktogram przedstawiający słońce, na pustej stronie obok dopisał: „Cukier na języku, szatan w połyku →”, pod spodem zaś: „Awantura przy spadochronie: kto ma prawo zacharapczyć go sobie?”. Czarnym atramentem zapisał też jedno ze zdań wieńczących powstańczy dziennik, „Pomścimy Pawiak!” (II, k. 60)²¹, listę dwudziestu jeden żoliborskich ulic (k. 59v), a także załączek (nieukończony i niepublikowany) artykułu *Na tropach sztuki* (II, k. 61–61v) oraz krótką prozę, której fragmenty trafiły potem do *Czarnego potoku* (II, k. 68–73).

Wspomnieć trzeba również o datacji. Buczkowski zaczyna tym razem od zapisu przy pomocy cyfr arabskich: „1.8.” (II, k. 3). Datę „2.8” stawia tuż po ostatnim zdaniu wpisu z poprzedniego dnia, które urywa się w połowie (II, k. 5), a całą notatkę oddziela od następnego akapitu długą poziomą linią. Kolejny datowany wpis pochodzi dopiero z 20 sierpnia (II, k. 7). Wydawcy *Dziennika wojennego* założyli, że wszystkie notatki sporządzone przez Buczkowskiego między 2 a 20 sierpnia 1944 (II, k. 5–7) to część wpisu z 2 sierpnia, diarysta pomija jednak daty, zastępując je liniami – być może umyślnie, by podkreślić nieadekwatność zwyczajowej datacji

²⁰Leopold Buczkowski, „Powstanie na Żoliborzu”, oprac. Bogusław Żurakowski, *Regiony 3-4* (1992) oraz Leopold Buczkowski, „Grząski sad”, „Powstanie na Żoliborzu”, oprac. Zbigniew Taranienko, Bogusław Żurakowski, *Ex Libris 57* (1994).

²¹W nawiasach – jeśli informacji tej nie zawarłem w tekście – podaję numer zeszytu dziennika, a następnie numer karty zgodnie z foliacją Muzeum Literatury.

5

i w twierdzeniach Lubuskich.

Chłopcy: dobre zorganizujcie i zapracujcie -
 i dumaćta już w sprawie wojny - hie tyms,
 gnie, wyrobione - co tam obierają - podług
 do punktu walki. Tyle, kto umie, rytmu -
 sanitaryjne dumaćta, samych - do tego Siostr.
 Potrawienie / sprządkie już one nie wygoty /; ho
 w wost. dzień 7: 2.8. Niemcy wzięli szpital
 ten szpital - wzięli mi szpital samych ucieka
 do życia - co tam się stało i wielu żołnierzy?
 czy wyprzedzili ucieka, jak na Włochy?
 Rygnowem życia, bo obwinie życie oraz u ty.
 dłużej sprawa urodziła 40 em. życie na
 Stare Miasto (stol.) Niemcy wzięli jest - uoś
 uośy Kalmowicie sąg dzień nie - bombardują
 bez powodu, pragnę nalej! - łbe Klarys!
 Ścisła musta katedra w. Jana i inne katedry!
 Now licet! Awe! życie ter dnis i tych urodzi
 i onwet ari głowa puchnie. Cdoży zhis sąg

Karta z drugiego zeszytu dzienników Leopolda Buczkowskiego („Powstanie na Żoliborzu”), 1-2 VIII 1944. Źródło: Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza w Warszawie.

na kle tej, cerni, uiej, Joice, biote
 gotybie leq. bokst leq. Napawno
 na prawdziwne, hardziej: polskie; naprawdy
 symbolom urozkiego, na uglemie =

A na wlokateli wloziyeli
 der Kozka jst ter: biaty goty b: Jovis
 jeminata uymyjit olla tego plakotu:

"Wolnosci btyaska zorza" - pomylci
 tylko, stuchajcie: btyaska / btykajcie, ale granaty
 i bomby, ter jony; gwokid jwi mierige / =
 a tenar: zorza / pastar zorra / uidiung ty iony,

~~poli miasto, poli nas.~~
~~poli: dudusta, poli, Kurejta i nie nie~~
~~zowis zorra - Polak usmiecha sig~~

31. VIII. Tu o godz: 11³⁰ uprzedtem dol polka
 i ranar uodkciaty bombowce ugliawiaci nare
 obricci, uwbki: uwytko co uije: jony, Kanarkci: koty
 i ptactwo. Po i tak - u Kozka opini jpo
 zorra; jas, uilli jpo ani szach. Kanarkci
 jpo jonegus obraru ualartem u drciwulskiego.
 11 dnjow. Zepijta ter p. Kanarkci, jej syn

w warunkach wojennych, a być może nieumyślnie, po prostu zapomniawszy aktualnej daty. Należałoby zrewidować ten sposób zapisu, a w przyszłych edycjach dokonać podziału notatek. Na karcie 5 Buczkowski zaczyna nowy akapit od słów: „Dziś runęła Katedra św. Jana! i inne kościoły!”; wydarzyło się to 17 sierpnia, a nie na początku powstania. Podobnej weryfikacji domagałyby się notatki sporządzone między 20 a 29 sierpnia. Gdyby założyć, że wszystkie pochodzą z 20 sierpnia, Buczkowski po niecałych trzech tygodniach walk musiałby napisać: „Dziś mija 4 tygodnie od popielenia naszej W-wy” (II, k. 10). Ten dysonans rzuca się w oczy ze zdwojoną siłą, ponieważ cytowane zdanie zapisane jest ołówkiem, a poprzednie – pochodzące z innego akapitu – piórem. Analogiczny zapis pojawia się na karcie 14. Buczkowski zamienia wówczas ołówek na pióro i rozpoczyna nowy akapit od słów: „A to już 29 dni walki w W-wie [...]”. Wpis ten budzi jednak pewne wątpliwości, ponieważ dopiero w górnym marginesie karty 18 (a więc aż cztery karty dalej) diarysta zapisuje „29”. Na następnej karcie pojawia się cyfra „30”. Co ciekawe, „30” powróci jeszcze dwukrotnie: po raz pierwszy na karcie 22, po raz drugi (z dopiskiem „godz: 12”) na karcie 24. Czy rzeczywiście wszystkie te notatki pochodzą z przedostatniego dnia miesiąca, i to sprzed południa? Czy może Buczkowski pomylił się w zapisie? Kwestia ta domaga się wzmożonej uwagi przyszłych edytorów dziennika. Kolejne daty przypominają te z pierwszego zeszytu: „31.VIII”, następnie „7.IX”, „8.IX”, „9.IX”, „10.IX”, „12.IX”, „13.IX” i „14.IX”.

Trzeci zeszyt ma 188 stron; Buczkowski wypełnił jedynie 33. To notatki prowadzone nieregularnie od 27 grudnia 1944 do 22 października 1945. Okładka jest właściwie nienaruszona (poza drobnym wgnieceniem na przodzie), karty zaś – niepogniecione i niepoplamione (poza kilkoma początkowymi, zwłaszcza 3–5). W prawym dolnym rogu karty 1, na której widnieje adnotacja „III.87” (a nad nią pionowa kreska sporządzona ołówkiem), jest dość duża plama, prawdopodobnie po graficie z ołówka, być może po czarnym atramencie. Na karcie 2 znajduje się kilka niewyraźnych liter zapisanych dziecięcym pismem; to dzieło Tadeusza Buczkowskiego – syna Leopolda – urodzonego w 1945 roku. Zapiski Buczkowskiego rozpoczynają się od karty 3, nie są jednak datowane. Pierwszy datowany wpis pojawia się dopiero na karcie 7 i pochodzi z 27 grudnia 1944. Buczkowski zaczyna od zapisu piórem. Używa ciemnogrnatowego atramentu, który na kilku pierwszych kartach stopniowo zmienia barwę na jaśniejszą, niebieską – można więc domniemywać, że gdy przystępował do pisania, miał w piórze resztki czarnego atramentu. Niebieskim atramentem posługuje się aż do karty 24, wówczas zmienia go na czarny; prawdopodobnie wymienia też samo pióro, wyraźnie zwięża się bowiem dukt pisma.

Na kartach 3–24 znajduje się kilka dopisków. W górnej części karty 11 Buczkowski napisał ołówkiem dwa słowa: „mentol – mendol!”, dopisek ten nie ma jednak logicznego związku z treścią notatek. Na dole karty 13, pod rekonstrukcją wiersza, który służy za motto pierwszej powieści Buczkowskiego, diarysta zanotował czarnym atramentem: „Ale się potem znalazły *Wertepy*, w grobie na Żoliborzu, przy ekshumacji... znajomego Sołtana...”. U góry karty 18 czarnym atramentem zapisał: „Gorączka 39,2”. Wyjątkowo ciekawe, że w górnym marginesie karty 20 czarnym długopisem naszkicował trzy znaki „X” (wskazują na to ślady tuszu; czarnym długopisem posługiwał się diarysta – poza tym przypadkiem – tylko raz, kiedy majuskułą zanotował tytuł drugiego zeszytu, „Powstanie na Żoliborzu”). Na karcie 34, czyli pierwszej niezapełnionej przez Buczkowskiego, pojawiają się dwie koślawe litery

„b” zapisane ołówkiem przez Tadeusza, a ślady nauki pisania powracają na końcu zeszytu, na kartach 82v–92v (m.in. słowa „dziad i baba i Tadeusz”, „Tadeusz Buczkowski i tatuś Leopold i mamusia Marysia”). Uwagę zwraca też niejednorodna datacja: „27.XII”, „Rok 1945”, „9.I”, „10.I”, „11.I”, „12.I”, „Maj 7. 1945”, „8.V”, „5.VI. Jeszcze Kraków”, „Kraków 12.VI.945”, „Kraków 21.VI.945”, „14 lipiec 1945”. Wyraźnie widać, że również trzeci zeszyt dzienników pozbawiony jest spójności zapisu.

Dzienniki wojenne: czystopis czy rękopis?

Głównym argumentem Sławomira Buryły, że dziennik został przepisany, jest brak skreśleń. Rzeczywiście, liczne karty diariusza – zwłaszcza pierwszego zeszytu – nie noszą śladów korekt, jednak notatki Leopolda Buczkowskiego nie są wolne od poprawek. Nie chodzi tu wcale o drobne, ortograficzne lub interpunkcyjne omyłki, których obecności można by się spodziewać nawet w przepisanych tekstach, lecz o gruntowne zmiany, zmieniające niekiedy wydźwięk całego zdania. Być może bardziej zasadne byłoby zapytać o kondycję zeszytów: jak to się stało, że przetrwały wojenną zawieruchę w nie najgorszym stanie? To zastanawiające szczególnie w przypadku pierwszego zeszytu; znajdują się tam przecież notatki z czasu najcięższych prześladowań UPA, które relacjonują ucieczkę Buczkowskiego przed ukraińskimi siłami zbrojnymi, w tym przenosiny z rodzinnego domu do przeludnionego klasztoru w Podkamieniu. Odpowiedź może być jednak bardzo prosta: diarysta dbał o swoje zapiski. Mógł też ukryć brulion, a nawet zostawić go komuś na przechowanie, i odzyskać dopiero po wojnie. Dobrą kondycję trzeciego zeszytu łatwiej wytłumaczyć: Buczkowski używał go jedynie w ostatnich miesiącach wojny, kiedy ukrywał się we wsi Gacki i nie brał czynnego udziału w walkach. Drugi zeszyt – z powstania warszawskiego – nie domaga się tego rodzaju komentarza, nosi bowiem wyraźne ślady wojennej pożogi.

Przejdźmy teraz do argumentów przeciwko tezie o czystopisie. Kartki zeszytów są spłowiałe albo odbarwione, okładki – pogięte, atrament – wyblakły (w przeciwieństwie do innych rękopisów i maszynopisów Buczkowskiego z drugiej połowy wieku, które zachowały się w dobrym lub bardzo dobrym stanie). Pozwala to uznać, że bruliony są przedwojenne. Można oczywiście założyć, że Buczkowski pod koniec lat 80., wiedziony oszczędnością, sięgnął po notatniki sprzed kilku dekad, by przepisać wojenny diariusz, nie tłumaczy to jednak ani wyblakłego atramentu, ani małej czytelności zapisków sporządzonych ołówkiem, które zatarły się z biegiem czasu, zresztą trudno powiedzieć, dlaczego pisarz miałby sięgnąć po pióro i ołówek, skoro od lat 70. posługiwał się głównie długopisami i flamastrami. Kłopotliwe wydają się zwłaszcza adnotacje „I.87”, „II.87”, „III.87”, zapisane są bowiem niebieskim długopisem, który – poza kilkoma wspomnianymi podkreśleniami pochodzącymi od edytorów – nie pojawia się na kartach dziennika. Czy Buczkowski, postawiwszy wspomniane adnotacje, odłożyłby długopis i sięgnął po pióro lub ołówek? Narzędzia pisania prowokują zresztą inne wątpliwości. Otóż w pierwszym zeszycie Buczkowski notuje piórem, które często musi maczać w inkauscie – widać to po zmieniającym się kolorze i nasyceniu atramentu. Po zapisaniu kilkunastu wersów diarysta musi zanurzyć pióro w kałamarzu, atrament staje się wówczas bardzo wyraźny na kilka wersów, po czym znów zaczyna blaknąć. Związana z tym wątpliwość dotyczy dat i pierwszych słów wpisów, żaden z nich nie jest bowiem zapisany wyblakłym atramentem.

energijny moje rękopisy; jedynemu ty do światła
 wóły nikt nie bierze - co kto woli w próżniach!

Co pisze? Wal pan ballady! Ofiarowałam
 Kieście panion, że wójratem nieśre okielbosie.
 - co? - O Kieście wójratem ballady! -

- czy pan niegumie? / Kieście Kobiety zawsze im
 w oczach Kuska!.

W wstępnym wku jasi miotem u przytuliku turie
 wzdriaty: „siwoci w marepinie”, „za konimikie”
 „wzdriaty o smutku”, „o nojey pyrcy; zowie”, „Tł.
 gotome sonety z cyklu „siwiste wolni; bojki siwiste”
 albo „bojki siwiste; walki siwiste”

wstępnym
 do moich
 wstępnym

stanie wstaje od wschodu
 i świat potokiem obiega,
 a na mieścu w mona
 na Kypiel wsiada -
 Też, na Kntatł wórawia Kyniowego,
 z mój, jónior i nek wóły pije
 i pod meko na okra ugnosi =
 deszcz

Chce us potem zmalaty Wertepu, w grobie
 na Zoliborcu, przy ekumacji...

Sol. tawa.
 majonez

Karta z trzeciego zeszytu dzienników Leopolda Buczkowskiego, 9 I 1945. Źródło: Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza w Warszawie.

Gdyby Buczkowski rzeczywiście przepisywał dziennik po latach, czy bez wyjątku – za każdym razem – zanurzyłby pióro w kałamarzu przed rozpoczęciem przepisywania kolejnego wpisu?

Przyjrzyjmy się też podkreśleniom w pierwszym brulionie. Od Buczkowskiego pochodzą z pewnością pogrubione oznaczenia ołówkiem, między innymi wspomniane kratki przy zdaniu dotyczącym brata Zygmunta. Zakładam natomiast, że trzy długopisowe zakreślenia z pierwszego zeszytu to dzieło edytorów dziennika – choć dotyczą kilkuwyrazowych, semantycznie koherentnych fragmentów tekstu, przypominają zakreślenia z drugiego brulionu, które pojawiły się jedynie przy trzech nieczytelnych wyrazach. Kto jednak posługiwał się kredką? Najprawdopodobniej sam Buczkowski. Uważam tak nie tylko dlatego, że podkreślenia te obejmują znacznie większe partie tekstu: całe zdania i akapity. Wniosek ten wysnuwam przede wszystkim po lekturze innych materiałów archiwalnych Buczkowskiego, również podkreślonych czerwoną kredką, których nie opracowywali edytorzy w latach 90. Mowa na przykład o wspomnianych quasi-dziennikowych zapiskach z teczki o tytule *Rafał Bajc*. Co więcej, mogliśmy nawet ustalić moment, w którym Buczkowski dokonał podkreśleń – było to zapewne podczas pracy nad *Czarnym potokiem* (ok. 1945–1948²²), w powieści tej pojawiają się bowiem liczne zdania zaczerpnięte z *Rafała Bajca*. W tym sensie *Grząski sad*, czyli pierwszy zeszyt dziennika, nosi ślady co najmniej czterech lektur Buczkowskiego: pierwszej w późnych latach 40. lub wczesnych 50. podczas pracy nad *Czarnym potokiem* (czerwona kredka), drugiej i trzeciej – być może podczas dalszych kwerend albo podczas pracy nad *Doryckim krużgankiem* (ołówek oraz czarny długopis), czwartej zaś – w roku 1987 (adnotacje niebieskim długopisem). Czy diarysta między rokiem 1987 a śmiercią w roku 1989 zdołałby czterokrotnie przeczytać i pozakreślać dziennik, korzystając za każdym razem z innego narzędzia pisma?

Dochodzi do tego kwestia poprawek. Czy Buczkowski, przepisując dzienniki, nie zadbałby o schludność zapisu? Czy zachowałby ślad po wykreśleniu Juliana Tuwima i zastąpieniu go Brunonem Winawerem? A przede wszystkim – czy w czystopisie zachowałby się ślad po tak diametralnej zmianie, jaką jest wykreślenie słowa „żyd” (I, k. 58)? Możemy oczywiście wyobrazić sobie powód tej korekty: uwaga o zabarwieniu antysemickim – którą Buczkowski zapisał najpewniej w porywie złości – podczas późniejszej lektury, dokonywanej zapewne już po wojnie, musiała sprawiać wrażenie głęboko niestosownej. Nie można zapomnieć, że ogromna część literackiej spuścizny Buczkowskiego dotyczy właśnie Zagłady; retusz w dzienniku ukazuje zatem proces krystalizowania się poglądów pisarza i jego postawy etycznej. Zapewne z podobnych względów wykreślił Buczkowski cytowane wcześniej zdanie z *Powstania na Żoliborzu* (II, k. 27). Choć trzy słowa są dokładnie zamazane i nieczytelne, możemy się domyślać, że diarysta – pisząc o pięcioramiennej gwiazdzie nadchodzącej od strony Lublina – ma na myśli Związek Radziecki i Armię Czerwoną. Trudno powiedzieć, dlaczego Buczkowski uznał, że zdanie to domaga się zmiany, pewne natomiast, że poprawka zmieniła wydźwięk całego akapitu. Czystopis nie nosiłby śladów takich korekt.

Przypadek drugiego zeszytu jest zresztą klarowniejszy. Niejednorodny dukt pisma, regularnie zmieniane narzędzia pisania, kilka kolorów atramentu, nie najlepsza kondycja brulionu

²²Po szczegółowe ustalenia odsyłam do artykułu Sławomira Buryły, który rekonstruuje dzieje powstawania *Czarnego potoku*. Sławomir Buryła, „Czarny potok» i archiwum”, *Forum Poetyki* 21 (2020): 167–169.

– wszystko to wydaje się świadczyć, że rękopis pochodzi z lat 40. Buczkowski, który brał czynny udział w powstaniu warszawskim²³, nieustannie przemieszczał się z miejsca na miejsce, zabierając ze sobą notatnik; pisał tym, co wpadło mu w ręce: mógł to być ołówek, mogły to być pióra (stąd też zauważalna różnica w grubości stalówek). Notatki czynione były ewidentnie w dużym pośpiechu i w trudnych warunkach, w związku z czym bywają nieczytelne – zdania urywają się w połowie, nierzadko zapisane są w formie komunikatów zrozumiałych wyłącznie dla diarysty; Buczkowski nie troszczy się często nawet o zapisanie daty. Sprokurowanie takiej formy zapisu w warunkach domowych wydaje się niemożliwe. Innym argumentem przeciwko tezie o czystopisie może być fragment prozy, który pojawia się na kartach 68–73. Niektóre partie tego fragmentu trafiły później, w zmienionej formie, do *Czarnego potoku*. Czy Buczkowski przepisałby ten prozatorski wyimek w latach 80., wiedząc, że został opublikowany w powieści, i to w zmienionej wersji, czterdzieści lat wcześniej?

To samo tyczy się trzeciego zeszytu dziennika. Buczkowski prowadził w nim notatki najpierw we wsi Gacki (niebieski atrament), a następnie – pięć miesięcy później – w Krakowie (czarny atrament). Zmiana atramentu, dukt pisma, ale też sposobu datacji ewidentnie wiąże się ze zmianą miejsca pobytu diarysty; również w tym przypadku nie ma powodu przypuszczać, by kilkadziesiąt lat po oryginalnym zapisie Buczkowski próbował odtworzyć jego graficznie zróżnicowaną formę. Przywołać warto jeszcze jeden argument: dziecięce notatki Tadeusza Buczkowskiego. Zapiski Leopolda kończą się na karcie 33, a Tadeusza rozpoczynają na kolejnej. Można założyć, że Tadeusz sięgnął po jeden z zeszytów dziennika, z których Leopold korzystał podczas pracy nad *Czarnym potokiem*, przewertował kartki aż do ostatnich zapisków i zaczął rysować na kolejnych pustych stronach. Odwrotne rozwiązanie – w którym to diarysta wydobywa z rodzinnych archiwów kilkudziesięcioletni zeszyt używany wcześniej wyłącznie przez Tadeusza i prowadzi notatki do momentu, w którym na kartach pojawiają się pierwsze dziecięce litery – wydaje się o wiele mniej prawdopodobne.

Zapis doświadczenia?

Szczegółowy opis trzech zeszytów pozwala przypuszczać, że są one oryginalnymi rękopisami dziennika: niesprokurowanym zapisem doświadczenia, o którego autentyczności świadczy najlepiej jego niejednorodna, rwana forma. Zarazem to właśnie owa szczególna struktura zapisu (a przynajmniej niektóre jej elementy) zachęca, by potraktować dzienniki jako piśmienny eksperyment: próbę stworzenia nie tyle nawet nowego języka, co nowych sposobów wyrazu. Leopold Buczkowski niewątpliwie był człowiekiem naznaczonym przez wojnę – żołnierzem, partyzantem i powstańcem, który w notatkach opisał niektóre z tych traumatycznych przeżyć – a jednocześnie nigdy nie przestał być pisarzem; nawet w sytuacji granicznej oddawał się refleksji literackiej i filozoficznej, problematyzując w diariuszu kwestie dotyczące nie tylko języka zapisków, lecz także ich formy. W tym sensie lektura diariusza pozwala zrozumieć radykalną zmianę poetyki, jaka dokonała się między *Wertepami* a *Czarnym potokiem*.

²³Zob. powstańczy biogram Leopolda Buczkowskiego: <https://www.1944.pl/powstancze-biogramy/leopold-buczkowski,4857.html>, dostęp 11.09.2022.

Dotychczasowe odczytania dziennika dokonywane były głównie w duchu strukturalistycznym (tyczy się to również fikcjonalnego pisarstwa Buczkowskiego), w związku z tym należałoby uzupełnić je o lekturę antropologiczną, zwłaszcza krytycznogenetyczną, która sensów szuka w materialnej warstwie notatek. Jedynie połączenie tych dwóch porządków metodologicznych pozwoli ukazać zamysł, jaki przyświecał powstaniu dzienników Buczkowskiego. Zamiłowanie do neologizmów, archaizmów, wyrażeń gwarowych, skatologicznego humoru, wulgaryzmów i surrealnych metafor, a także próby ingerencji w porządek składniowy łączą się przecież z niespotykanym doborem znaków interpunkcyjnych. Znaki interpunkcyjne to z kolei część asemantycznej warstwy zapisu, której elementami są również graficzne symbole na marginesach. Ten gęsty splot zależności nie pozwala traktować dzienników jedynie jako zapisu doświadczenia *hic et nunc*, lecz nie pozwala też widzieć w nich wyłącznie eksperymentu piśmiennego, zapiski Buczkowskiego plasują się zatem w trudnej do określenia przestrzeni, na styku *life writingu*, literatury i sztuk wizualnych.

Prostym odpowiedziom wymykają się również inne pytania sygnalizowane w artykule, na przykład dotyczące zapisu na nieparzystych kartach dziennika. Czy Buczkowski zostawiał parzyste karty niezapełnione, by móc prowadzić na nich innego rodzaju notatki (których przykładem byłyby wspomniane nazwiska, nazwy miejscowości i ulic)? Może planował przeznaczyć je na późniejsze poprawki i redakcyjne komentarze? A może obawiał się, że zapiski będą prześwitywać? Taka odpowiedź rodzi jednak inne wątpliwości – papier był trudno dostępny w warunkach wojennych, jak wytłumaczyć zatem tak nieekonomiczne wykorzystanie zeszytów? Znaki zapytania należałoby postawić również przy kwestii symboli i rysunków na marginesach. Czy autor *Czarnego potoku* rzeczywiście oznaczał w ten sposób ważne fragmenty tekstu, czy była to raczej forma selekcji materiału? Jeśli tak, to w jakim celu?

Pytania te pozostawiam bez odpowiedzi, licząc, że staną się przyczynkiem do dalszych kwerend i badań, które pozwolą kontynuować dyskusję nad dziennikiem i rozwikłać choć niektóre z opisanych dylematów. Dyskusja ta wydaje się ważna dla dalszego namysłu nad twórczością Leopolda Buczkowskiego, szczególnie dziś, skoro w ciągu najbliższych lat ukażą się dwie reedycje jego zapisków. Sławomir Buryła planuje wznowić *Grząski sad* oraz *Powstanie na Żoliborzu* (nakładem Instytutu Literatury), a piszący te słowa podać do druku trzy wojenne zeszyty, którym towarzyszyć będą rozproszone fragmenty quasi-dziennikowe i prozatorskie, między innymi *Rafał Bajc* (nakładem wydawnictwa Marginesy).

Bibliografia

- <https://www.1944.pl/powstancze-biogramy/leopold-buczowski,4857.html>. Dostęp 11.09.2022.
- Buczowski, Leopold. *Dziennik wojenny*. Wstęp i posłowie Sławomir Buryła. Oprac. Sławomir Buryła, Radosław Sioma. Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2001.
- . *Dzienniki*, sygn. 1641.1–1641.3.
- . „Powstanie na Żoliborzu”. Oprac. Bogusław Żurkowski. *Regiony* 3-4 (1992): 2–18.
- Buryła, Sławomir. „«Czarny potok» i archiwum”. *Forum Poetyki* 21 (2020): 167–169.
- . „*Dziennik wojenny*” Leopolda Buczkowskiego – wyzwanie dla (młodego) edytora. W: *Zapisywanie wojny. Dzienniki z lat 1939–1945*, red. Maciej Libich, Piotr Sadzik, 117–132. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2022.
- . „Edytorskie aspekty twórczości Leopolda Buczkowskiego. Rekonesans”. *Pamiętnik Literacki* 2 (2008): 167–189.
- . „Między «Wertepami» a «Czarnym potokiem»: zagadnienia ewolucji prozy Leopolda Buczkowskiego”. *Teksty Drugie* 2 (2001): 265–273.
- . *Wstęp*. W: Leopold Buczkowski, *Dziennik wojenny*. Wstęp i posłowie Sławomir Buryła, oprac. Sławomir Buryła, Radosław Sioma. Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2001.
- Kirchner, Hanna. *Pan Leopold. Rysunek z pamięci*. W: *Wspomnienia o Leopoldzie Buczkowskim*, 57–100. Red. Jan Tomkowski. Ossa: Dom na Wsi, 2005.
- Leopold Buczkowski. *Przebłytski historii, przelotne obrazy*. Red. Agnieszka Karpowicz, Paweł Polit. Łódź: Muzeum Sztuki w Łodzi, 2021.
- Mikołajewski, Łukasz. *Pamięć fabularyzowana. Powojenne poprawki w „Szkicach piórkiem” Andrzeja Bobkowskiego*. W: *Buntownik – cyklista – kosmopolak. O Andrzeju Bobkowskim i jego twórczości*. Red. Jarosław Klejnocki, Andrzej Stanisław Kowalczyk, 137–173. Warszawa: Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza, Więź, 2011.
- Rodak, Paweł. *Między zapisem a literaturą. Dziennik polskiego pisarza w XX wieku*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2011.
- . „Wojna i zapis (o dziennikach wojennych)”. *Teksty Drugie* 6 (2005): 33–45.
- Sadzik, Piotr. „--- Traumatografie Leopolda Buczkowskiego”. *Rana. Literatura – Doświadczenie – Tożsamość* 1 (2020): 74–75.
- Skrabek, Dawid. *Traumatyczna tkanka sztuki*. Praca obroniona u prof. Anny Łebkowskiej. Kraków 2011, maszynopis w bibliotece UJ.
- Staroń, Justyna. *Dialog sztuk. O twórczości artystycznej Leopolda Buczkowskiego*. W: *(Dy) fuzje. Związki literatury i sztuki w Polsce po 1945 roku*. Red. Magdalena Lachman, Paweł Polit, 87–118. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2019.
- . „Przejawy uczuć w zapisie doświadczeń. Między kartami listów męża do żony”. *Konteksty* 3 (2015): 7–16.

SŁOWA KLUCZOWE:

Leopold Buczkowski

dzienniki wojenne

DIARYSTYKA

ABSTRAKT:

Tekst jest antropologiczną lekturą dzienników wojennych Leopolda Buczkowskiego prowadzonych w latach 1943–1945, a także polemiką z rozpoznaniem Sławomira Buryły i Radosława Siomy. Autor tekstu dowodzi, że trzy zeszyty zdeponowane w Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza to nie czystopisy z lat 80. – jak twierdzą edytorzy *Dziennika wojennego* (2001) – lecz oryginalne rękopisy. Badacz opisuje materialną warstwę diariusza, a zwłaszcza te jego elementy, które wyróżniają dziennik spośród innych zapisków czasu wojny: to między innymi zagadkowa interpunkcja, enigmatyczne notatki sporządzane na marginesach, a także nieczytelne rysunki i znaki umieszczane na parzystych stronach zeszytów, niezapełnionych pismem.

Czarny potok

KRYTYKA GENETYCZNA

trauma

DOŚWIADCZENIE

NOTA O AUTORZE:

Maciej Libich – doktorant w Szkole Doktorskiej Nauk Humanistycznych Uniwersytetu Warszawskiego. Redaguje „Wizje” i „Literaturę na Świecie”. Laureat Diamentowego Grantu (2019). Współredaktor monografii *Zapisywanie wojny. Dzienniki z lat 1939–1945* (2022) oraz *Języki literatury współczesnej* (2022). Publikował między innymi w „Pamiętniku Literackim” i „Tekstach Drugich”. Zajmuje się diarystyką wojenną. |